

МА Лука Јовановић

асистент

Универзитет у Приштини са привременим

седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

Катедра за историју

luka.jovanovic@pr.ac.rs

ORCID: 0000-0002-9721-8940

СРПСКА ОСНОВНА ШКОЛА У СКАДРУ У ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ, РУСИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ (1889–1912)*

Апстракт: Скадар је током последњег века османске власти био град многих народности и религија, у њему се развијала и невелика српска заједница, чија је политичка, културна и верска активност била сведена на малу црквено-школску општину, која ју је окупљала. Српска школа у Скадру је настала крајем тридесетих година 19. века напорима црквено-школске општине, а за време свог постојања је уживала покровитељство Русије, Србије и Црне Горе. Међусобни односи скадарских Срба, као и однос Русије, Србије и Црне Горе према српској основној школи у Скадру, управо су тема овог истраживања, које настоји да расветли значајан сегмент прошлости српске скадарске заједнице.

Кључне речи: српска основна школа, Скадар, Османско царство, Србија, Русија, Црна Гора.

* * *

Прве редове о српској основној школи у Скадру написао је један од њених учитеља Филип М. Протић (1902–1906). О скадарској школи је писао у два наврата, најпре у *Учитељском листу* 1905. године, а потом и 1914. објавивши идентичан текст као брошуру под називом *Српска школа у Скадру*,¹

* Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03/200184).

1 *Учитељски лист*, бр. VII, јул 1905; Ф. М. Протић, *Српска школа у Скадру*, Цетиње, 1914.

написану под утиском одузимања Скадра из црногорских руку 1/14. маја 1913. године.² Протић се у свом писању о школи и њеном положају користио највише личном архивом и архивом школе, као и сведочанствима старијих Скадрана. До данас, само део архивске грађе коју је користио је остао сачуван у виду неколико објављених докумената из личне архиве породице Поповић из Скадра.³ Протићево дело је било основа свих каснијих текстова написаних о српској основној школи у Скадру, како оних који су се школом бавили непосредно, тако и оних који су о њој писали посредно, па чак и оних са тенденцијом да школи невештом интерпретацијом чињеница оспоре епитет „српска”.⁴ Циљ овог истраживања је да се на основу необјављене и објављене архивске грађе, штампе, података о школи записаних и објављених у времену њеног постојања и рада, али и досадашњих истраживања о прошлости Срба у Скадру, реконструише прошлост скадарске школе и да јасна слика о њеном положају, раду и значају за српску културно-просветну акцију у Османском царству у последњим деценијама османске власти.

Други Цариград – био је чест назив за Скадар у 19. веку. У српском народном сећању остао је упамћен као стара престоница моћних средњовековних владара, а током последњег века османске власти о њему је остала само бледа успомена на некадашњу српску власт. Црква Свете Мудрости у Цариграду је, као велелепна грађевина, некада црква а потоња џамија, и у Скадру имала пандана у Цркви Светог Стефана, коју су Турци, освојивши град, претворили у џамију и дали јој такође име – Аја Софија. Доминирајући над градом, скадарска Аја Софија је на утврђеном Розафу, гледала на град у плодној задримској равници, никада потпуно на језеру, увек далеко од мора, нити на реци Киру, нити на реци Бојани, како су са дивљењем писали српски историчари, дипломате и културни посленици. Оно што је додатно инспирисало научне и књижевне ствараоце 19. века да назову Скадар другим Цариградом, била је и чињеница да је крајем наведеног столећа у њему било

2 Датуми у раду су наведени упоредо по јулијанском и грегоријанском календару.

3 *Из архиве Алексе Поповића*, прир. Д. Вуксан, Записи, Гласник Цетињског историјског друштва, XXI/1–6 (1939), 179–183, 246–249; *Још неколико докумената из приватних архива*, прир. Д. Вуксан, Записи, Гласник Цетињског историјског друштва, књ. XXI, св. 1–6 (1939), 304–312.

4 Д. Живковић, *Црногорска основна школа у Скадру (1828–1914)*, Зборник радова поводом 140-годишњице Његошеве школе из 1834. године, ур. Д. Ј. Мартиновић, Цетиње, 1976, 209–218; Ђ. Микић, *Скадарски Срби у XIX веку*, Историјски зборник 7 (1986), 121–153; исти, *Српско-православна скадарска општина у XIX и почетком XX века*, Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград, 1991, 643; D. V. Velović, *Closure of serbian elementary school in Skodra in 1934*, Collection of Papers of the Faculty of Philosophy of the University of Priština LI (3) (2021), 145–156.

окупљено седам страних конзулата, и то: Аустроугарске, Велике Британије, Француске, Русије, Италије, Грчке и Црне Горе. Део вароши Скадра, који је због свог хришћанског карактера називан „Европски булевар Скадра” или „Нови Скадар”, насељавала је и невелика српска заједница.⁵ Српски првак из Скадра Алекса Поповић (1819–1904) у својим белешкама је оставио податак да је пред крај 19. века у Скадру било око 35.000 становника, подељених у три вере: исламску, римокатоличку и православну. Трећу, којој је и сам припадао, означио је као најмању и угрожену од прве две. Ислам је био вера власти којој су морали да се покоравају, а католичанство вера великог дела локалног становништва, али и страних држава, чије су пропаганде утицале на све Скадрани. Сета која провејава међу Поповићевим редовима је изазвана услед све већег одрођавања српског народа у Скадру, све већој заступљености албанског и италијанског језика код Срба, сталног смањивања њиховог броја, како у самом Скадру тако и у његовој околини, где је од двадесет и три села, само Врака била потпуно насељена Србима, док су у Деригјату Срби живели измешани са Турцима.⁶ На основу доступних података тешко је одредити број Срба у Скадру и околини. Турске статистике нису бележиле њихов број, страни извори су их обично занемаривали, а домаћи често наводили заједно са православним Албанцима и Грцима у Скадру.⁷

5 Љ. Ковачевић, *Скадар*, Браство I (1887), 176–177; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скадар*, Браство XVI (1921), 191–195, 201; Р. Т. Пламенац, *Црна Гора и Скендерија*, Цетиње, 1911, 6–7; Ј. Томић, *Рат у Албанији и под Скадром 1912. г.*, Нови Сад 1913, 113; А. Дероко, *У Бодиновој престоници. Путописне архитектонске забелешке из Скадра – града Росафа – и околине*, Старица 5 (1930), 131–133; *Извештај Бранислава Нушића о путовању из Приштине у Скадар 1894. године*, прир. М. Јагодић, Мешовита грађа 31 (2010), 275–276.

6 *Из архиве Алексе Поповића*, 247–248.

7 Петар Костић је писао да је средином 19. века у Скадру било свега око педесет српских породица, руски конзулат је крајем 1876. године јављао Петрограду да је у Скадру осамсто, а у целој северној Албанији око пет хиљада православних. Љубомир Ковачевић износи податак од 125 православних домова у Скадру 1880. године, а Јован Бојовић наводи да је у Скадру и околини 1903. било око стотину педесет српских породица, односно око четири хиљаде Срба. Скадарски протопрезвитеријат је 1897/1898. бројао 189 православних домова, односно двадесет два у самом Скадру са још шеснаест у околини, парохија Враке (села Враке, Борич, Грил, Омара и Раш) је бројала 79, а парохија Врањ (села Врањ, Матахуш и Каменица) 72 дома. У две скадарске парохије, које су припадале Рашко-призренској и скендеријској митрополији, године 1909. било је 189 православних домова. Крајем Првог светског рата, аустроугарски извори су давали број од 2.263 Срба и Хрвата у Албанији, док је званична Албанија 1921. године изнела податак да на целокупној њеној територији живи свега двеста српских и бугарских породица. Доступни подаци османске провенијенције о бројности становништва за Скадар и околину дају само податке о бројном стању муслимана, православца, Јевреја, католика и странаца. Народност је у Османском царству била

Велике силе је Скадар брзо привукао као трговачка, али уједно и као значајна политичка и стратешка тачка, која је била кључ за контролу територије од јадранске обале до метохијских планина, али и најбоља база за даље ширење утицаја ка црногорском приморју и метохијским градовима. Римокатоличка пропаганда у Скадру је нарочито ојачала од средине 19. века, када је Скадар утврђен као центар католика у Османском царству, одакле се ширио утицај на околне крајеве, у зависности од планова римокатоличких држава, које су из својих конзулата у Скадру посезале за крајевима у којима је било иоле становништва римокатоличке вероисповести. Конзулати Аустрије, Француске и Италије су радили на отварању образовних институција у Скадру, у којима су првенствено радили монаси припадници фрањевачког и језуитског реда, док су за женска одељења биле ангазоване милосрдне сестре.⁸ Римокатоличка пропаганда у Скадру је добила свог ватреног заштитника у личности надбискупа Карла Потена (1855–1886), који је марта 1867. године надбискупско седиште пренео из Бара у Скадар, сјединивши Барску са Скадарском надбискупијом.⁹ Тиме је раније формиран механизам деловања римокатоличке пропаганде био значајно учвршћен. У Скадру су постојале основне школе које су финансирали Беч и Рим, па и Ватикан. Језуити су имали две школе, *Seminario* основан 1858. и *Collegio* основан 1878, које су финансиране и вођене од стране надбискупије, а које су ученицима пружале основно и средњошколско образовање. Фрањевци су радили под патронатом Беча, такође у две школе, у једном мушком петоразредном за-

везана за религију, па су Срби као православни верници Васељенске патријаршије потпадали под Рум-милет, заједно са осталим православним народима, изузев Бугара, који су имали свој милет. Зато у османским статистикама нема посебних података о броју Срба. Видети: П. Костић, *Никола Мусулин као учитељ у Скадру и Призрену*, у: *исти, Листићи из даље и ближе прошлости*, прир. А. Новаков, У. Шешум, Младеновац, 2017, 93; С. Терзић, *Скадарски вилајет у другој половини XIX века према опису руског конзулата у Скадру*, Глас Одељења историјских наука Српске академије наука и уметности 18 (2018), 104; Љ. Ковачевић, *нав. дело*, 181; Ј. Р. Бојовић, *О становништву словенског порекла у Албанији*, *Историјски записи* 3–4 (1990), 12–14; И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII. и XIX. веку*, Београд–Нови Сад, 1902, 141; Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилози за историју Српске православне цркве у Скадру и околини*, *Становништво словенског поријекла у Албанији*, 151–152; К. Н. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, 1985, 126, 148.

- 8 Аустрија је од 1818. имала у Скадру почасног конзула, а од 1839. и свој конзулат. Француска је конзулат отворила средином 1853, а Италија крајем 1861. године. R. Agstner, *Handbuch des k.k./k.u.k. Konsulardienstes: Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*, Wien, 2018, 19–21; А. Лаиновић, *Француски конзул у Скадру Ијасент Екар и његова прва посјета Црној Гори*, *Историјски записи* 1–2 (1956), 192; S. Burzanović, *Il Montenegro el'Italia (1861–1923)*, Nuova Storia Contemporanea (XXIV)–IV/1 (2021), 21.
- 9 I. Marković, *Dukljansko-barska Metropolija*, Zagreb, 1902, 212.

воду, познатом као *Дом*, који је окупљао напуштену децу, давао им смештај, храну и одело, те у једној троразредној женској школи, основаној 1881. под именом *Fiore stimatineo*, у којој су ученице образовале часне сестре. Италија је 1889. отворила троразредну мушку и четвороразредну женску основну школу, као и један предшколски завод за децу од три до седам година, под именом *Asilo*.¹⁰ Снажан католички утицај, опадање културне моћи и утицаја ислама и све извесније нестајање православља у Скадарском санџаку начинили су од Скадра бастион католичанства, због чега је међу већинским Албанцима све чешће био називан – *Другим Ватиканом (Varikani dytë)*.¹¹

Османско школство у Скадру у 19. веку се заснивало на постојању више мектеба, односно муслиманских верских основних школа, и једне руждије, односно више основне школе, основане 1856. године. Тек је 1901. отворена једна војна руждија, а након Младотурске револуције 1908. још две основне школе и једна учитељска, која је ипак код локалних муслимана сматрана неверничком.¹² Иако је било више предлога и покушаја оснивања, до краја османске власти у Скадру, вилајетске власти нису успеле да обезбеде новчана средства за изградњу идадије – османске средње школе, мада је за њу добијена дозвола још 1902. године.¹³ Стране католичке школе, нарочито италијанске, често су посећивала и српска деца, а било је и примера да су се међу језуитима у Скадру образовали и поједини прваци српске црквено-школске општине, па чак и неки учитељи српске основне школе. Као илустрацију шароликости образовања скадарских Срба, навешћемо једану молбу из августа 1894. године. Тада су представници српске црквено-школске општине молили владу у Београду да се двојици скадарских младића да државно благодејање, од којих је један завршио све разреде српске основне школе, а други два разреда српске основне школе, четири италијанске и четири разреда турске руждије.¹⁴

10 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење (=МИД-ППО), 1892, ред (=Р) 522, фасцикла (=Ф) I, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – Министарству иностраних дела, т. бр. 355, Скадар, 6/18. фебруар 1892; *Извештај Бранислава Нушића*, 276.

11 N. Klejer, *O poreklu Albanskog nacionalizma: rađanje većinski muslimanske nacije u Evropi*, Novi Sad, 2022, 62.

12 *Isto*, 65.

13 I. Erken, *İşkodra Vilayetinde İdâdîler (1889–1912)*, History studies: International journal of history 12/4 (2020), 1791.

14 Молба за благодејање ове двојице Скадрана је одбијена, зато што су сва расположива места за државне питомце и благодејанце већ била попуњена. ДАС, МИД-ППО, 1894, Р 711, Ф III, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 173, Трст, 4/16. август 1894; Р 412, министар иностраних дела С. Лоза-

У муслиманској држави и средини све већег утицаја католичанства, подржаног страним конзулатима и ауторитетом великих европских држава, православно становништво је стајало без заштите све до 1857. године, када је у Скадру отворен руски конзулат. Први руски конзул Алексеј Јергович Сученков (1857–1867) својим једнодеценијским радом успео је да ојача позицију православља у Скадру, најпре изградњом Цркве Светог Александра Невског 1864. године, а потом и обезбеђивањем покровитељства Русије над српском основном школом у Скадру.¹⁵

Крајем двадесетих година 19. века, у граду Мустафа-паше Бушатлије (1810–1831), невелика српска заједница окупљена у црквено-школској општини је отворила 1828/1829. српску основну школу за скадарску децу.¹⁶ Српска основна школа у Скадру је радила као општинска школа све до 1864. године, када је формирањем школског фонда за плате учитеља, којим је управљао руски конзулат, обезбеђено трајно покровитељство Русије над школом.¹⁷ У периоду до избијања Велике источне кризе, састав ђака у школи је био мешовит. Српску основну школу су похађали једнако православни Срби, Грци и Албанци, а неретко и Албанци католици из скадарске околине.¹⁸ Настава у школи је извођена по старом методу, била је једнопредметна, на старословенском језику и писму, са декламавањем слова и лекција, чија је основа било учење *часловца* и *псалтира*, све до 1853. године, када је у

нић – вицеконзулу у Трсту П. Карастојановићу, пп. бр. 2084, Београд, 14/26. октобар 1894.

- 15 С. Терзић, *На капијама Константинопоља: Русија и балканско питање у 19. веку*, Нови Сад, 2021, 254; Е. К. Вяземская, *Помоћ руских конзулов православному населенију Албанији в 50–60-е годы XIX в.*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 525; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скадар*, 201, погрешно наводи да је Црква Светог Александра Невског саграђена 1865. године.
- 16 Ф. М. Протић, *нав. дело*, 5, први је дао податак да је скадарска школа основана 1828. године, што су усвојили и каснији аутори: Д. Живковић, *нав. дело*, 209–218; Ђ. Микић, *Скадарски Срби у XIX веку*, 121–153; исти, *Српско-православна скадарска општина*, 643; D. V. Velojić, *нав. дело*, 145–156. Податак да је школа основана наредне 1829. године налазимо у једној статистици српских школа у Рашко-призренској и скендеријској епархији из 1911. године. *Документи о Рашкој области 1900–1912*, прир. М. Ф. Петровић, Београд, 1995, бр. док. 233, 352.
- 17 Наведене године конзул Сученков је добротворством царице Марије Фјодоровне успео да обезбеди средства којима би се формирао фонд за скадарску школу, која је у захвалност царици назвала „Маринска школа”. С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 262–263.
- 18 Митрополит Партеније (1849–1854) године 1850. је забранио да убудуће скадарску школу похађају деца других конфесија, односно деца Албанаца католика. Ф. М. Протић, *нав. дело*, 7.

школу за учитеља дошао Никола Мусулин (1853–1856) и завео нови систем рада са ученицима, уводећи предметну наставу и учење Вукове азбуке.¹⁹

Након одласка Мусулина из Скадра, школа није радила све до 1864. када је поново отворена напорима руског конзулата у Скадру. Руски конзули су све до почетка последње деценије 19. века налазили и плаћали школске учитеље и водили рачуна о школским потребама. У том периоду, у школи су радили учитељи: Матија Златичанин (1864–1870),²⁰ Милош Велимировић (1870–1872),²¹ Илија Вучетић (1872–1874)²² и Јеремија Поповић (1874–1889).²³ Премда је Русија имала старатељство над школом, учитељи и црквено-школска општина су се неретко обраћали и Србији за помоћ. Учитељ Златичанин је новембра 1870. године молио Министарство

19 О Николи Мусулину (1827–1903) детаљније: П. Костић, *Никола Мусулин*, 93–98; А. Новаков, *Стубови српске просвете: српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд, 2017, 58–59.

20 Матија Мато Златичанин је био родом из Подгорице. Радио у школама у Ријеци Црнојевића и Подгорици. Из Подгорице је, услед тамошњих интрига, отишао у Скадар на позив конзула Сученкова. За посвећеност у раду, руски конзул у Скадру Николај Иванов (1867–1868) предложио је да се Златичанину додели мала златна медаља за ношење око врата. У Скадру је 1870. потказан да је црногорски шпијун, због чега је морао да побегне у Србију. *Љетописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1885–1908)*, зборник докумената, прир. П. Вукић, Цетиње, 2003, 33, 99–100; Ф. М. Протић, *нав. дело*, 10; С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 308.

21 Милош Велимировић (1848–1920) био је учитељ и свештеник. За више о њему: *Поднојма, из списка проте Милоша Велимировића*, прир. У. Шешум, Мешовита грађа 41 (2020), 128–131; *Истинић, из списка проте Милоша Велимировића*, прир. У. Шешум, Мешовита грађа 43 (2022), 163–164; У. Шешум, „О свештенству призренском варошком и сеоском” свештеника Милоша Велимировића, Косовско-метохијски зборник 9 (2022), 128. Учитељ Велимировић је о свом боравку у Скадру објавио један чланак, али нам он не пружа податке значајне за реконструкцију политичке, културне и просветне историје Срба у Скадру. Видети: М. Велимировић, *По Скадарском језеру*, Дело 3 (1894), 430–446.

22 Илија Вучетић (1854–1922) био је учитељ, потом професор Призренске богословије (1881–1895) и директор Српске гимназије у Скопљу (1895–1912). Детаљније о њему: А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 71.

23 Јеремија А. Поповић (1852–1932) рођен је у Скадру, као син народног првака Алексе Поповића. Након основне школе наставио је образовање у Сомбору и Русији. По повратку у Скадар постао је учитељ, након чега је 1889. постао драгоман руског конзулата у Скадру. Током опсаде Скадра (1912–1913) остао је у опседнутом граду, одакле је достављао податке црногорској и српској војсци, због чега је одликован за храброст од стране Црне Горе и Русије. Током Првог светског рата напушта Скадар са српском војском, а до краја рата ради при Црвеном крсту у Женеви. Преминуо у Скадру 3. фебруара 1932. године. М. Мацура, *Породица Поповић-Булатовић у Скадру 1918–1938*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 1107–1108; *Политика*, бр. 8528, 6. фебруар 1932.

просвете и црквених дела Србије да му се дају на поклон књиге по којима се учи у школама у Србији, па је добио по један примерак *Српског буквара*, *Читанке за I, II и III разред*, *Малог земљописа*, *Малог катехизиса*, *Земљописа Србије и Турске*, *Мале црквене историје*, *Мале српске граматике*, примерак *Првих знања*, *Мале рачунице*, *Молитвослова* и *Мале историје српског народа*.²⁴ Већ крајем фебруара 1871. године, црквено-школска општина у Скадру је умолила Србију да њиховој школи дарује већу количину књига. Посебно су тражили да им се пошаљу уџбеници из историје како би национална историја почела да се учи у њиховој школи, јер до тада није: „Што се пак *Историје Србске* тиче: то су ју нам до сад гусле јаворове тумачиле и што о нама знамо то су нам оне вјерно казивале.”²⁵ Министарство просвете и црквених дела је почетком априла 1871. за седамдесет ђака у четири разреда скадарске школе дало триста примерака разних школских књига: *Буквар* (20), *Прва читанка* (20), *Прва знања* (35), *Свештена историја* (20), *Рачуница* (20), *Молитвица* (20), *Катехизис* (30), *Земљопис за III разред* (15), *Земљопис Србије и Турске* (15), *Друга граматика* (15), *Трећа граматика* (15), *Српска читанка* (15), *Српска историја* (15), *Писмени састави* (15) и *Рачуница* (30).²⁶

Последња деценија 19. века је за скадарске Србе била судбоносна. Наиме, 1889. године променама на учитељском и свештеничком месту у школи и цркви је отпочео сукоб међу водећим члановима српске заједнице, што ће потрајати све до краја турске власти у граду. Међу скадарским Србима су посебан углед уживале две породице – Беровићи²⁷ и Поповићи,²⁸ свака

24 ДАС, Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (=МПс-П), Ф 3, Р 91, Министарство просвете и црквених дела – Управи Правитељствене печатње, бр. 5401, Београд, 23. новембар / 5. децембар 1870.

25 Исто, Општина скадарска – министру просвете и црквених дела Д. Матићу, Скадар, 21. фебруар / 5. март 1871.

26 Исто, Министарство просвете и црквених дела – Управи Државне штампарије, бр. 1387, Београд, 2/14. април 1871.

27 Беровићи су били најбогатија српска породица у Скадру, која је уносном трговином између Скадра и Трста успела да постане позната међу тршћанским Србима, али и владама на Цетињу и у Београду. Члан њихове породице је био Ђорђе Беровић, познати Беровић-паша. Уједно су обављали и функцију драгомана конзулата Француске у Скадру. ДАС, МИД-ППО, 1893, Р 511, Ф II, конзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1853, Трст, 28. октобар / 9. новембар 1893; Г. Благојевић, *Грчка историографија и приватни архиви о животу православног наше Ђорђа Беровића, кнеза Самоса и последњег османског гувернера Крита*, Војноисторијски гласник 1 (2014), 49–58.

28 Поповићи су своје позиције ојачали држећи се Русије. Алекса Поповић и његова браћа су имали поседе у Берђанском (јужна Русија), држали су функцију драгомана руског конзулата у Скадру, а убрзо су им зетови постали руски конзул у Скадру Иван Крилов,

тежећи да преузме вођство над скадарским Србима. Такав партикуларизам је довео до формирања две струје у Скадру, што се огледало у управи над црквено-школском општином. Утицај на управу је, пре свега, био оличен у позицијама локалног свештеника и учитеља, где су се обе стране трудиле да доведу чланове своје породице, рођаке или присталице. Таква борба је изнова актуелизовала питање постављења новог свештеника и учитеља у Скадру. Две породице, Беровић и Поповић, у свој су сукоб често укључивале и три православне државе, заинтересоване за образовање, национално и верско јачање Срба у Скадру – Русију, Србију и Црну Гору. Споменуте 1889. године, пензионисањем драгомана руског конзулата Алексе Поповића, његов син и локални учитељ Јеремија Поповић је напустио позицију у основној школи и наследио очеву функцију у конзулату, а на његово место је жељом руског конзулата доведен учитељ Димитрије Митић.²⁹

Иницијална каписла за сукоб је ипак било питање новог свештеника, где је након смрти свештеника Јефтимија Штиркића 1889. Алекса Поповић успео да, поново интервенцијом свог зета руског конзула Ивана Крилова (1879–1895), доведе Јована Штиркића, сина покојног свештеника, такође свог човека.³⁰ Беровићи су, са друге стране, обезбедили подршку црногор-

руски конзул у Призрену Николај Емилијанов и црногорски конзул у Скадру Лазар Мијушковић. *Глас Црногорца*, бр. 21, 22. мај / 4. јун 1904; М. Мацура, *нав. дело*, 1106–1107.

29 Димитрије/Митар Митић је био родом из Скадра, где је завршио три разреда српске основне школе, а потом и италијански, језуитски, завод *Collegio* у Скадру. Као присталица странке Поповића и руског конзула Крилова, постављен за учитеља српске основне школе у Скадру 1890. године. Из Скадра је послат крајем 1894. на школовање у Београд, где је студирао на Великој школи као благодејанац Министарства иностраних дела. Након завршеног Природно-математичког одсека на Великој школи, постао је наставник Призренске богословије током школске 1897/1898. године, али је одатле истеран јер је предлагао унијаћење, говорио против Србије и сматрао да је могуће да је Аустроугарска окупира. ДАС, МИД–ППО, 1891, Р 197, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – министру иностраних дела М. Ђорђевићу, т. бр. 1627, Скадар, 5/17. септембра 1891; 1895, Р 46, Ф II, Решење о додели благодејања министра иностраних дела С. Лозанића, т. бр. 163, Београд, 21. јануар / 2. фебруар 1895; Р 318, Питомци Министарства иностраних дела на Великој школи, пп.бр. 214, Београд, 25. јануар / 6. фебруар 1895; Ф. М. Протић, *нав. дело*, 11; А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 108, 189; Б. Микић, *Скадарски Срби у XIX веку*, 135.

30 Наиме, присталице породице Беровић су се успротивиле рукоположењу Јована Штиркића под изговором да није довољно образован за ту функцију, у чему су били у праву јер је Штиркић имао само три разреда основне школе. Тражили су да се доведе образовани свештеник, а да Штиркић за то време оде на школовање у Призрен, Цетиње или Београд, које би делом и они плаћали. Поповићи и Крилов су то одбили, захтевајући од митрополита Мелетија да рукоположи њиховог кандидата, што је он одбио. Како је дошло до руске интервенције на Фанару, Патријаршија је наредила митропо-

ског кнеза Николе (1860–1918) и митрополита Митрофана (1885–1920), те су уложили протест Патријаршији, која је наредила митрополиту рашко-призренском и скендеријском Мелетију (1854–1895) да хитно оде у Скадар и реши све настале проблеме.³¹

Митрополит Мелетије се средином марта 1891. године из Митровице упутио у Скадар, где је одлучио да доведе нову личност која ће у његово име управљати црквено-школском општином, а уједно бити и свештеник за онај део Срба који не подржава новопостављеног Штиркића. По митрополитовој жељи, а по понуди Беровића, из Митровице је 10/22. априла 1891. године у Скадар позван да прими свештеничку мантију Никола Ђурђевић,³² тамошњи учитељ. Митровачки учитељ је за плату у износу од сто наполеона годишње требало да постане скадарски свештеник и учитељ.³³ По одобрењу надлежног српског конзула у Приштини Тодора Станковића и ресорног министра Михаила Ђурђевића, учитељ Ђурђевић је почетком јуна дошао у Скадар,

литу да рукоположи Штиркића, али се он изговарао болешћу и немогућношћу да оде у Скадар. На то је Патријаршија у Скадар упутила елбасанског митрополита Висариона, који је такође одбио да рукоположи Штиркића због његове недовољне спреме. Штиркић је потом послат директно у Цариград патријарху, који је закључио исто што и митрополити Мелетије и Висарион, али је након нове интервенције ипак пристао да рукоположи Штиркића. ДАС, МИД–ППО, 1892, Р 522, Ф 1, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – Министарству иностраних дела, т. бр. 442, Скадар, 20. фебруар / 3. март 1892.

31 ДАС, МИД–ППО, 1892, Р 522, Ф 1, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – Министарству иностраних дела, т. бр. 442, Скадар, 20. фебруар / 3. март 1892.

32 Никола Ђурђевић је био родом из Призрена. Завршио је Богословију у Призрену, а потом се школовао и на Богословији у Београду. Био је у служби од 1881. године као учитељ у Призрену (1882–1885), Тетову (1885–1887), Митровици (1887–1891) и Скадру (1891–1895). По доласку у Скадар, рукоположен је за свештеника средином 1891. године. Премештен је за пароха Цркве Светог Саве у Солуну (1896–1900), а за то време је предавао и веронауку у српској гимназији (1895/1896–март 1899). Након одласка Петра Костића из Солуна 1897, тамошња српска гимназија је пренета на име проте Ђурђевића, који је тада уједно био и председник српске црквено-школске општине. Солун је морао да напусти 1900. услед бугарских интрига, па је чак гимназија због претње затварањем морала да се одрекне Ђурђевића као власника школе, те га је на том месту заменио Стојан Капетановић. Након тога одлази у Битољ, где ради као економ тамошње српске мушке гимназије. А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 240, 246, 252, 260, 304, 427; У. Шешум, *Успех Призренске богословије у стварању свештеничког и учитељског подмлатка у Старој Србији 1871–1896*, Призренска богословија: живот, мисија, допринос, 150 година од оснивања (1871–2021), 10 година од обнове рада у Призрену (2011–2021), ур. Епископ рашко-призренски Теодосије и др., Призрен–Нови Сад, 2021, 218.

33 ДАС, МИД–ППО, 1891, Р 197, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – конзулу у Приштини Т. Станковићу, т. бр. 688, Митровица, 11/23. април 1891.

где је затекао дубоко подељену српску заједницу, културно и национално уназађену. Основна школа је била у лошем стању, а око тридесеторо српске деце је ишло у италијанске, аустроугарске и француске школе, због чега је и заступљеност српског језика доведена у питање. Српским језиком су говорили само стари, док су се млади Срби све више служили албанским, италијанским, француским или грчким језиком.³⁴ Мада је убрзо по доласку рукоположен за свештеника, његово учитељско задужење је било условљено односом снага између завађених странака Беровића и Поповића. Како је у Скадар дошао на позив Беровића, супротна странка га није прихватала. Поповићи су управљали црквено-школском општином, док је пуна надлежност над школом била у рукама конзула Крилова. Зато ни сам Ђурђевић није журио са преузимањем школе, правдајући се да треба сачекати крај школске године, да српска деца заврше уписане разреде у страним школама, након чега их треба преbacити у српску.³⁵

Никола Ђурђевић је ипак званично затражио од конзула Крилова и странке Поповића да му допусте да уз учитеља Митића и он ради у школи, као учитељ кога су потврдили митрополит и турске власти, али како је одбијен, отворено је ушао у скадарски сукоб као присталица Беровића и противник Поповића и руског конзула. Извештавао је конзула Станковића у Приштини о фактичком непостојању српске школе у Скадру, јер та школа је заправо постала руска школа за српску децу, позната пре свега по имену „Маријино училиште“, а не „српска народна школа“, како би и требало да буде. Учитеља Митића је окарактерисао као језуиту у служби страних пропаганди, иако га је плаћао руски конзулат са 250 рубаља из фонда царице Марије, који српској деци предаје на италијанском а не на српском језику. Обезбедивши подршку митрополита Мелетија, Ђурђевић је планирао да оснује нову школу за српску децу, уколико се преко Београда не интервенише код руског посланства у Цариграду да нареди Крилову да измири обе странке у Скадру и преда му у надлежност школу.³⁶ За руком му је пошла интервенција код локалних турских власти, па је тужио суду учитеља Митића да ради без митрополитове дозволе, што је суд брзо установио као тачно, наредивши да се он истера, а школа препусти Ђурђевићу. Међутим, конзул Крилов је поднео признанице у вредности од преко три хиљаде наполеона, које је Русија уложила у школу, тражећи обештећење уколико се његов учитељ отера, чиме је приморао власти да одустану од спровођења своје одлуке. Узевши учитеља Митића уједно и за гаваза кон-

34 Исто, исти-истом, т. бр. 1186, Скадар, 6/18. јун 1891.

35 Исто, исти-истом, т. бр. 1331, Скадар, 20. јун / 2. јул 1891.

36 Исто, исти-истом, т. бр. 1388, Скадар, 25. јула / 6. август 1891.

зулата, обезбедио му је додатну заштиту од власти. Конзул Крилов је тиме јасно ставио свима до знања да искључиво право одлучивања о школи и њеном учитељу има само руски конзул и више нико.³⁷

Доласком Николе Ђурђевића у Скадар, Србија је први пут директно ставила Скадар у зону свог непосредног просветно-културног деловања у Османском царству. Иако је Ђурђевић добио од породице Беровић плату за свој рад, и даље је примао плату од стране српског Министарства иностраних дела, 1.050 динара годишње, чиме је био први просветни радник у Скадру којег је финансирала Србија. Његова плата је требало најпре да се исплаћује преко конзулата у Приштини, да би од почетка новембра 1891. године исплата и надзор над српском просветном акцијом у Скадру и околини прешли у руке српског конзулата у Трсту.³⁸ Тршћанском конзулу Марку Мариновићу је наложено да успостави комуникацију са Ђурђевићем преко куће Филипа Беровића, кога је конзул лично познавао, те да преко њега шаље плату за српског учитеља у Скадру.³⁹

Оваквом потезу министра иностраних дела Ђурђевића успротивио се Стојан Новаковић, српски посланик у Цариграду. Добро обавештен о скадарском сукобу, наредио је конзулу Станковићу да опозове Ђурђевића из Скадра, сматрајући да својим присуством само продубљује сукоб и да његово делање само иде на штету односа међу скадарским Србима. Министар иностраних дела Михаило Ђурђевић није подржао такву Новаковићеву

37 Исто, исти-министру иностраних дела М. Ђурђевићу, т. бр. 1627, Скадар, 5/17. септембар 1891.

38 Иако је конзулат у Трсту спадао у групу конзулата који су се примарно бавили економским и трговинским питањима, трговинске везе између Трста и Скадра су повремено коришћене као канал комуникације са градовима Косовског вилајета. Тако су крајем септембра 1888. године три сандука са књигама отпремљена из Београда за Трст, одакле је конзулат посредством руског конзулата у Скадру даље проследио Призренској богословији. ДАС, МИД – Конзулат у Трсту (=К–Т), 1888, Ф 1, Р 1, Министарство просвете и црквених дела – конзулату у Трсту, С. С. бр. 182, Београд, 20. септембар / 1. октобар 1888; конзул у Трсту – руском вицеконзулу у Скадру И. Крилову, бр. 1619, Трст, 5/17. октобар 1888.

39 Мариновић је брзо успоставио контакт са Николом Ђурђевићем, у инструкцијама за даљу комуникацију му је нагласио да никад не адресира писма на конзулат или њега лично, већ да користи шифровану адресу „Госп. Маркети Бијоковцу” и да шаље увек у ковертама неке трговачке куће, од које и он буде добијао поруке од конзулата. ДАС, МИД–ППО, 1891, Р 197, конзул у Приштини Т. Станковић – министру иностраних дела М. Ђурђевићу, т. бр. 2099, Приштина, 12/24. новембар 1891; вицеконзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела М. Ђурђевићу, т. бр. 2090, Трст, 11/23. новембар 1891; МИД–К–Т, 1892, пов. Ф 1, Р 2, министар иностраних дела М. Ђурђевић – вицеконзулу у Трсту М. Мариновићу, пп.бр. 2020, Београд, 6/18. новембар 1891; вицеконзул у Трсту М. Мариновић – учитељу и свештенику Н. Ђурђевићу, Трст, 11/23. новембар 1891.

наредбу, а уједно је и Ђурђевић јављао да је сукоб умирен, чиме је његов боравак у Скадру постао могућ.⁴⁰

Како до смиривања сукоба заправо и није дошло, у Скадар се поново почетком 1892. упутио митрополит Мелетије да мири завађене стране. Међутим, као својеврсну освету за тужбу против свог учитеља, конзул Крилов је тужио Ђурђевића Патријаршији у Цариграду, оптужујући га као нестручног и некомпетентног за обављање свештеничког и учитељског позива у Скадру. Како га је митрополит узео у заштиту и доставио Патријаршији све доказе о Ђурђевићевој спреми, сачуван је од последица оптужби.⁴¹ Све учесталије жалбе из Скадра на конзула Крилова и његов власнички однос према школи, нарочито непријатељство према српском учитељу и свештенику, навели су министра иностраних дела Николу Пашића да почетком маја 1892. године преко генерала Саве Грујиће, српског посланика у Цариграду, затражи смену конзула Крилова.⁴² Грујић је са црногорским послаником Митром Бакићем покушао да интервенише код руског посланика Александра Нелидова да се Крилов смени, на шта Нелидов није пристао, изговарајући се сажаљењем према Крилову.⁴³

Користећи се митрополитовим присуством у Скадру и његовом заштитом, Ђурђевић је, мада и даље без школе, тражио од Београда више пута да се у Скадар што пре упути учитељица како српске девојчице не би морале да иду у стране школе, тражећи, уједно, и слике Светог Саве, Шрајберове слике за наставу зоологије и ботанике, карту Европе и карту српских земаља.⁴⁴

40 ДАС, МИД-ППО, 1891, Р 197, конзул у Приштини Т. Станковић – министру иностраних дела М. Ђурђевићу, т. бр. 2263, Приштина, 2/14. децембар 1891.

41 Исто, 1892, Р 522, Ф I, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – конзулу у Приштини Т. Станковићу, т. бр. 173, Скадар, 15/27. јануар 1892.

42 ДАС, МИД-К-Т, 1892, пов. Ф 1, Р 2, председник министарског савета и министар иностраних дела Н. Пашић – вицеконзулу у Трсту М. Мариновићу, пп. бр. 648, Београд, 7/19. мај 1892.

43 ДАС, МИД-ППО, 1892, Р 522, Ф I, посланик у Цариграду С. Грујић – министру иностраних дела Н. Пашићу, т. бр. 985, Цариград, 23. мај / 4. јун 1892.

44 Министарство је на молбу о учитељици одговарало да не може да пронађе кандидаткињу за место учитељице у Скадру, а од свега траженог, у Скадар су преко Трста послате само тражене Шрајберове слике из зоологије и ботанике, које су тамо стигле тек почетком јула. ДАС, МИД-ППО, 1892, Р 522, Ф I, конзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела М. Ђурђевићу, пов. бр. 56, Трст, 17/29. јануар 1892; исти-истом, пов. бр. 58, Трст, 23. јануар / 4. фебруар 1892; исти-истом, пов. бр. 61, Трст, 14/26. фебруар 1892; МИД-К-Т, 1892, пов. Ф 1, Р 2, председник министарског савета и министар иностраних дела Н. Пашић – вицеконзулу у Трсту М. Мариновићу, пп. бр. 974, Београд, 23. јун / 5. јул 1892; МИД-ППО, 1892, П 522, Ф I, конзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела Н. Пашићу, пов. бр. 81, Трст, 10/22. јул 1892.

Ђурђевић је у приватним просторијама тада већ започео да држи часове за децу породица које су га подржавале, а предлагао је да се изнајми кућа у којој би и званично отворио школу. Паралелно, наставио је да тражи од власти да му се преда школска зграда у којој је наставу држао учитељ Митић, а која је била под надлештвом конзула Крилова, али су се изговарале да за то немају наређење из Цариграда. Како су се власти и даље устезале због страха од реакције Русије, Беровићи су послали молбу Патријаршији да им изрази дозволу код Порте да сазидају нову школску зграду, што су имали да учине испуњавајући тестамент свог преминулог брата Радивоја, који је у ту сврху оставио фонд од 22.000 динара.⁴⁵

Привремену Ђурђевићеву школу су власти затвориле већ крајем новембра 1892. године, па је меарифату (вилајетском просветном одељењу надлежном за школе) поново поднео жалбу да му се преда школска зграда, односно зграда црквено-школске општине, у којој се налазила и школа, али валија поново није могао да спроведе такву одлуку у дело, правдајући се да за тако нешто нема наредбу из Цариграда. Ђурђевић је уместо школске зграде успео да од валије добије званичну наредбу да се за све народне послове православца у Скадру пита искључиво он, као митрополитски намесник, чиме је успео да наметне свој ауторитет испред црквено-школске општине и Поповића.⁴⁶ Валија и меарифат су два месеца касније позвали Ђурђевића да отвори своју школу коју су му раније забранили, сматрајући да ће тако предупредити његово наваљивање да валија из руку руског конзула отргне српску школу и доведе их у неприлику, али је Ђурђевић одбио да то учини, тврдећи да ће отворити школу тек када му се врати зграда коју су држали конзул Крилов и учитељ Митић.⁴⁷

Међутим, на једном састанку Беровића и Поповића, одржаном 19/31. децембра 1892. године, дошло се до решења спора између завађених страна.⁴⁸ Сукоб је решен тако што су обе стране одлучиле да прихвате и свештеника Штиркића и свештеника и учитеља Ђурђевића. Договорено је да се школа преда на управу Ђурђевићу, као једином учитељу којег признају и митрополит и меарифат, а да се убудуће Штиркићу исплаћује годишње четрнаест наполеона из црквене касе и десет наполеона од Ђурђевићевих

45 ДАС, МИД–К–Т, 1892, пов. Ф 1, Р 2, вицеконзул у Трсту М. Мариновић – председнику и министру иностраних дела Ј. Авакумовићу, пов. бр. 95, Београд, 29. септембар / 11. октобар 1892.

46 ДАС, МИД–ППО, 1892, Р 522, Ф I, конзул у Трсту М. Мариновић – председнику и министру иностраних дела Ј. Авакумовићу, пов. бр. 96, Трст, 6/18. новембар 1892.

47 Исто, исти–истом, пов. бр. 98, Трст, 12/24. децембар 1892.

48 ДАС, МИД–К–Т, 1892, пов. Ф 1, Р 2, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – вицеконзулу у Трсту М. Мариновићу, Скадар, 2/14. јануар 1893.

прихода. Поповићи су признали Ђурђевића за председника црквено-школске општине, а он је, заузврат, морао да призна и задржи у школи учитеља Митића, којег ће и даље да плаћа само руски конзул са 250 рубаља.⁴⁹

Преузевши скадарску школу, Ђурђевић је најпре уприличио свечану прославу Светог Саве, која је почела литургијом у цркви, где је служио заједно са свештеником Штиркићем. Потом је кренула литија до школе, у коју је свечано унео икону Светог Саве коју је раније добио из Београда, након чега је уследила свечана ђачка приредба.⁵⁰ Те школске 1892/1893. године, у скадарској школи је било шездесет двоје ученика, а до краја школске године је остало свега четрдесет петоро, од којих двадесет и осморо у првом, десеторо у другом, шесторо у трећем и један ученик у четвртном разреду.⁵¹

Убрзо је Ђурђевићу стигла и молба за помоћ српској школи у оближњој Враки, коју су отворили сами мештани.⁵² Ђурђевић је из Скадра преузео живу активност у околини, најпре у настојањима да школу у Враки стави на ноге и доведе јој одговарајућег учитеља, ђака Призренске богословије, а убрзо је успоставио везе и са Гусињем, за чију школу је такође молио плату за учитеља и књиге.⁵³ Из Призрена је у врачку школу послат учитељ Дамјан Исаиловић,⁵⁴ који је за плату од петсто динара годишње држао наставу

49 Истом приликом, Ђурђевић је саопштио да се истовремено и са Беровићима договорио да учитеља Митића треба првом згодном приликом уклонити из школе. ДАС, МИД-ППО, 1892, Р 511, Ф I, конзул у Трсту М. Мариновић – председнику и министру иностраних дела Ј. Авакумовићу, тек. бр. 114, Трст, 15/27. јануар 1893; свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – конзулу у Трсту М. Мариновићу, Скадар, 6/18. фебруар 1893.

50 ДАС, МИД-ППО, 1893, Р 511, Ф I, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – конзулу у Трсту М. Мариновићу, Скадар, 20. јануар / 1. фебруар 1893.

51 М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турскоме царству за 1892–93. и 1893–94. школску годину*, Београд, 1896, 34.

52 О Враки је сам Ђурђевић још раније писао Београду више пута, наводећи га као крај са око стотину српских кућа, где нема Срба који знају да читају и пишу, изузев њиховог пароха Михајла Милићевића. Ђурђевић је почетком децембра 1892. предлагао да се тамо отвори школа и пошаље један ђак Призренске богословије за учитеља. ДАС, МИД-ППО, 1892, Р 522, Ф I, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – конзулу у Трсту М. Мариновићу, Скадар, 12/24. децембар 1892; 1893, Р 511, Ф I, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – конзулу у Трсту М. Мариновићу, Скадар, 30. јануар / 11. фебруар 1893.

53 ДАС, МИД-ППО, 1893, Р 511, Ф I, конзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 829, Трст, 24. мај / 5. јун 1893.

54 Дамјан Исаиловић је био учитељ и свештеник. Рођен је у Ђаковици, после завршена три разреда Призренске богословије (1892/3), послао је учитељ у Враки (1894), након чега је отишао је у Русију где је завршио Кијевску духовну семинарију и Кијевску духовну академију (1895–1899), као 42. у рангу од 46 студената његове генерације. Био је наставник у Призренској богословији (1899–1908) и српској гимназији у Скопљу (1909–1910). Након рукоположења за свештеника био је члан Духовног суда и члан

за дванаесторо ученика. Школа у Враки је, међутим, затворена по налогу власти током јануара 1894. године, јер није имала дозволу за рад. Учитељ Исаиловић је почетком јула напустио Враку и отишао за Београд како би наставио школовање.⁵⁵

По налогу министра иностраних дела Андре Николића, Никола Ђурђевић је јула 1893. године отишао у Београд како би се са надлежнима договорио око будуће акције у Скадру и његовој околини. На састанку са секретаром министарства Михаилом Ристићем, Ђурђевић се договорио да се за Скадар нађу учитељ и учитељица, да се тамо отвори књижара, обезбеде одежде и књиге за цркву, сав школски прибор, постави нови учитељ за Враку и да се врачком свештенику Михајлу Милићевићу обезбеди новчана помоћ.⁵⁶ По договору, за учитеља и учитељицу у Скадру одређени су супружници Филип и Лепосава Томић,⁵⁷ који су се са Ђурђевићем из Београда упутили

Просветног одбора Рашко-призренске и скендеријске епархије, а након ослобођења је радио као вероучитељ у гимназији у Призрену (1913–1915). Током Првог светског рата је интерниран у марту 1916. од стране Бугара у логор Горње Паничерево, у селу Арбанси код Трнова, где је и преминуо 19. априла / 2. маја 1917. од пегавог тифуса. ДАС, МИД–ПП, 1894, Р 711, Ф IV, Решење заступника министра иностраних дела и министра народне привреде С. Лозанића, т. бр. 2693, Београд, 11/23. децембра 1894; У. Шешум, *Успех Призренске богословије*, 223; А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 115; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великој рату 1914–1918. године*, Београд, 2014, 274; В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд, 2017, 272, 501, 707–711.

- 55 ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 412, учитељ Ф. Томић – председнику министарског савета и министру иностраних дела Ђ. Симићу, пов. бр. 196, Скадар, 30. јануар / 11. фебруар 1894; Ф II, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 166, Трст, 12/24. јул 1894; М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турској царству*, 70.
- 56 ДАС, МИД–ППО, 1893, Р 511, Ф I, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1142, Београд, 15/27. јул 1893.
- 57 Филип Томић је био родом из Берана. Петар Костић погрешно бележи да је Томић Призренац. Сам Томић у молби за учитељско место наводи да је из Берана. Завршио је Београдску богословију 1893, када је упућен за учитеља у Скадру (1893–1894). Након препуштања Скадра утицају Црне Горе, боравио је на Цетињу, трудећи се да издејствује да се врати у Скадар као учитељ којег би плаћало Цетиње. Како у томе није успео, он и супруга су распоређени за учитеља и учитељицу у Призрену, где је Филип уједно вршио дужност надзорника свих основних школа. Томићи су у Призрену остали до августа 1899. године, када је Филип Томић прешао у Битољ на место наставника тамошње српске мушке гиманзије (школска 1898/1899), а већ наредне 1899. премештен је у Берово за учитеља. ДАС, МИД–ППО, 1892, Р 562, сврш. богослов Ф. Томић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1169, Београд, 19/31. јул 1893; 1894, Р 517, Ф IX, Решење министра народне привреде и заступника министра иностраних дела С. Лозанића, т. бр. 2813, Београд, 19/31. децембар 1894; 1895, Р 141, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – министру народне привреде и

за Скадар, где је потоњи приступио раду на отварању српске књижаре. За тај посао је Ђурђевић пронашао погодног човека, који је поставио услове да му се поклоне књиге у вредности од четиристо динара, као и да му се да шестсто динара на име плате и кирије за књижару. По инструкцијама које су Ђурђевић и Томићи добили у Београду, требало је да се школа у потпуности препусти Филипу Томићу, који је требало да буде и њен управитељ, док је планирано да Ђурђевић само предаје веронауку, односно да му као председнику црквено-школске општине примаран буде искључиво национални рад. Уједно, најстрожа наредба министра Николића која се односила на рад школе била је да она и њени учитељи морају остати неутрални у свим будућим сукобима међу скадарским Србима.⁵⁸

Две странке су и даље избегавале отворени сукоб, а чак се по извештајима наслуђивао и заједнички рад на националним питањима. Ђурђевић је крајем октобра 1893. писао конзулату у Скопљу да му се пошаље педесет примерака школских књига, и то на име Јеремије Поповића, драгомана руског конзулата у Скадру, што је и одобрено да се учини преко Београда и Трста.⁵⁹ Конзул Крилов више није испољавао ранија непријатељства, па је присуствовао свечаном почетку нове школске године, када је чак и своју ћерку уписао у школу.⁶⁰ Тада је у новој школској 1893/1894. години у школи било шездесет ученика, за које је Томић предлагао да се додатно ангажују и наставници за италијански и турски језик. Учитељица Лепосава Томић је те године отворила и женску школу за тридесет ученица, подељених у два разреда, од чега су три биле Туркиње.⁶¹ Отварање женске школе је коначно

заступнику министра иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 218, Трст, 31. децембар 1894 / 1. јануар 1895; П. Костић, *Просветно-културни живот Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*, Скопље, 1933, 14; Ђ. Микић, *Скадарски Срби у XIX веку*, 149; А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 406, 440.

58 ДАС, МИД-ППО, 1893, Р 511, Ф II, конзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1746, Трст, 8/20. октобар 1893.

59 Ова пошљка књига је у Скадар стигла тек у марту наредне године. ДАС, МИД-ППО, 1893, Р 511, Ф II, посланик у Цариграду Ј. Велимировић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1884, Цариград, 26. октобар / 7. новембар 1893; 1894, Р 412, конзул у Трсту М. Мариновић – министру финансија и заступнику министра иностраних дела Ч. Мијатовићу, пов. бр 147, Трст, 6/18. март 1894.

60 ДАС, МИД-ППО, 1893, Р 511, Ф II, конзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1853, Трст, 28. октобар / 9. новембар 1893.

61 М. Веселиновић даје другачије бројке: 59 ученика у мушкој школи, где је у припремном разреду четрнаест, првом десет, другом петнаест, трећем девет и у четвртм једанаест ученика. За женску школу каже да броји двадесет једну ученицу у три разреда, а не два, како извештава Томић, и то седамнаест у првом, три у другом и једна у трећем разреду. ДАС, МИД-ППО, 1893, Р 511, Ф II, конзул у Трсту М. Мариновић – министру

решило проблем образовања српских девојчица, које су до тада одлазиле у италијанске и аустроугарске школе. Проблем са српском децом у страним школама није био присутан само у погледу образовања девојчица, већ због сиромаштва српске школе, односно богатства страних школа, па је Томић писао: „Овдашња су деца научила све бесплатно да добијају. Ако им српска школа не да, она одма у талијанску школу јер кажу: тамо учитељи све бесплатно дају, па чак нам некад дају и новца да купимо хлеба и одела”.⁶²

Долазак Филипа Томића у Скадар је ипак брзо урушио слогу о којој је Ђурђевић писао Београду. Наиме, на самом почетку Ђурђевић је тек после више наредби и опомена од тршћанског конзула Мариновића предао школу Томићу на управу. Томић је, увидевши ситуацију у Скадру, цело стање назвао „привременим примирјем”, оцењујући да ће се сукоб брзо обновити. Основу сукоба није видео као Ђурђевић у конзулу Крилову и Поповићима, већ ју је налазио у питању подизања нове школске зграде, што су имали да учине Беровићи испуњавајући тестамент свог брата Радивоја. Наиме, Беровићи су дуго чекали на дозволу да почну градњу, а народ је тражио да се са градњом започне и пре добијања дозволе, те да се властима каже да се зида обична кућа а не школа, што Беровићи нису желели да учине. Народ су у Томићевом извештавању биле присталице Поповића, које су захтевале да се новац за школу преда на чување црквено-школској општини, која ће на своју одговорност почети са градњом, што су Беровићи одбили. Сматрали су да треба сачекати ферман за школу. Томић је веровао да би Беровићи само уз народни притисак предали новац за нову школску зграду. Уједно, јављао је да не треба отворати књижару у Скадру, јер нема много писмених и имућних Срба који би куповали књиге, на чему је и остало питање скадарске књижаре.⁶³

Све то је изазвало непријатељство Беровића и Николе Ђурђевића према Томићу, а што га је потисло у супротни табор, на страну Поповића и конзула Крилова. Ђурђевић је већ почетком новембра 1893. писао о Томићу као клеветнику и неуредном учитељу, склоном честом опијању и коцкању у руском конзулату.⁶⁴ Са друге стране, учитељ Томић је конзулу Мариновићу писао да му је Никола Ђурђевић једне вечери упао у кућу, претећи да из Скадра шаље извештаје онако како му он нареди, а не по реалном стању, уз претње да ће га истерати из школе. Ђурђевића је описао као особу до-

иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1954, Трст, 12/24. новембар 1893; М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турскоме царству*, 70.

62 ДАС, МИД–ППО, 1893, Р 511, Ф II, учитељ Ф. Томић – конзулу у Трсту М. Мариновићу, Скадар, 5/17. новембар 1893.

63 Исто.

64 Исто, учитељ и свештеник Н. Ђурђевић – истом, Скадар, 9/21. новембар 1893.

стојну једино сажаљења, а Беровиће главним интригантима. Уједно, пошто је пришао Поповићима, оценио их је као праве народне борце, а конзула Крилова као највећег чувара православља у Скадру и: „карактера, над карактерима”.⁶⁵ Овакво деловање двојице српских првака у Скадру изазвало је само огорчење у Београду, одакле су стигле оштре опомене обојици да се морају држати неутрално у сваком сукобу у Скадру и да ће, у супротном, изгубити сву наклоност надлежног министра генерала Саве Грујића.⁶⁶

Међутим, међусобне оптужбе су настављене, али су предњачиле оне које су потписивали Никола Ђурђевић, Филип и Никола Беровић, па чак и црквено-школска општина. Томић је и даље оптуживан да је немаран учитељ, склон сплеткама и самовољи у школи. Отежавајућа околност по Томића је била та што је конзул Мариновић преко приватних контаката проверио наводе оптужби, за које се испоставило да су тачне.⁶⁷ Са друге стране, Томић се правдао чињеницом да је сав тај напад на њега изазван његовим одбијањем да слепо слуша заповести Филипа Беровића и шаље неповољне извештаје о конзулу Крилову и Поповићима, па је чак крајем јануара 1894. године конзулату послао списак који је потписало осамдесет петоро Скадрана, који гарантују да се до тада Томић показао као одличан учитељ њиховој деци.⁶⁸

Сукоб у Скадру је био обновљен, али сада по питању школе и учитеља, управо онако како су се и прибојавали у Министарству иностраних дела у Београду и због чега су упозоравали Ђурђевића и Томића да се држе строго неутрално. Овог пута, на челу црквено-школске општине је био Ђурђевић и његови Беровићи, док су Поповићи, уз које је стајао и Томић, били уз школу и руски конзулат. Две стране су отишле толико далеко да је свака имала и свој печат. Беровићи су користили актуелни печат црквено-школске општине са ликом Светог Саве, а Поповићи стари општински печат са истакнутим крстом.⁶⁹

65 Исто, учитељ Ф. Томић – истом, Скадар, 13/25. новембар 1893

66 Исто, конзул у Трсту М. Мариновић – председнику министарског савета, министру војном и министру иностраних дела С. Грујићу, т. бр. 2107, Трст, 5/17. децембар 1893.

67 Исто, Ф. Беровић – конзулу у Трсту М. Мариновићу, Скадар, 9/21. новембар 1893; свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – истом, Скадар, 4/16. децембра 1893; 1894, Р 711, Ф I, Н. Беровић – истом, Скадар, (без датума) 1893; 1894, Р 412, конзул у Трсту М. Мариновић – председнику министарског савета и министру иностраних дела Ђ. Симићу, пов. бр. 145, Трст, 22. јануар / 3. фебруар 1894.

68 ДАС, МИД-ППО, 1894, Р 412, учитељ Ф. Томић – председнику министарског савета и министру иностраних дела Ђ. Симићу, пов. бр. 196, Скадар, 30. јануар / 11. фебруар 1894.

69 Исто, А. Поповић – истом, пп. бр. 1156, Скадар, 15/27. јул 1894.

Како је канал комуникације преко којег су из Београда, преко Трста, у Скадар стизале плате за српске поверенике био у рукама Беровића, учитељ и учитељица Томић су месецима остављани без плате. Тада је дошло и до смене у конзулату у Трсту, где је Марка Мариновића заменио Петар Карастојановић, па је требало времена да се успостави нови канал комуникације до Скадра за плате. У околностима када би уплате за српске поверенике у Скадру касниле, скадарском учитељу и свештенику Николи Ђурђевићу (1.050 динара годишње), учитељу Филипу и учитељици Лепосави Томић (по 800 динара годишње), врачком учитељу Дамјану Исаиловићу (500 динара годишње) и врачком свештенику Михајлу Милићевићу (250 динара годишње), Беровићи би им плаћали од личних средстава, па су тај трошак касније рефундирали када би примили њихове плате у конзулату у Трсту. Учитељ и учитељица Томић су сада били лишени таквог бенефита, због чега су стално писали и молили да им се што пре пошаље новац.⁷⁰

Ситуација са учитељем и учитељицом Томић се толико заоштрила да је Арса Беровић почетком августа 1894. отишао у Трст и лично од вицеkonzула Карастојановића затражио њихову смену, тражећи да то учини Београд или ће они бити принуђени да траже од митрополита да преко турских власти захтева да се Томићима забрани даљи рад. Уједно, обавестио је конзула да је учитељица Лепосава остала у другом стању, што је изазвало лош утисак код родитеља деце, који су сматрали да није пристojно да она, као трудница, учи њихову децу. Карастојановић је са своје стране препоручио министру Лозанићу да се Томићи позову назад у Београд и тамо разреше, јер ако се разреше док су у Скадру, могу бити ангажовани за учитеље од руског конзулата.⁷¹ Том приликом је Арса Беровић испричао конзулу и да је главни сукоб са руским конзулом почео оног тренутка када је Крилов, неколико година раније, приликом свечаности полагања заврших испита на једном зиду учионице у српској школи истакао великим словима натпис „РУССКАЯ МИРСКАЯ ШКОЛА”, што је изазвало револт присутних, који су

70 ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 711, Ф I, вицеkonzул у Трсту М. Мариновић – председнику министарског савета, министру војном и министру иностраних дела С. Грујићу, т. бр 143, Трст, 31. децембар / 11. јануар 1893; Решење министра финансија Ч. Мијатовића о платама за Скадар за 1894. год, т. бр. 385, Београд, 8/20. фебруар 1894; учитељ Ф. Томић – министру иностраних дела С. Лозанићу, т. бр. 798, Скадар, 1/13. јун 1894; Ф II, вицеkonzул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 168, Трст, 20. јул / 1. август 1894; вицеkonzул у Скопљу Т. Станковић – истом, пов. бр. 364, Скопље, 20. јул / 1. август 1894.

71 Исто, Ф III, вицеkonzул у Трсту П. Карастојановић – истом, пов. бр 175, Трст, 9/21. августа 1894.

у знак протеста напустили полагање испита. Тај натпис је Крилов убрзо сам уклонио.⁷²

Пре одговора из Београда о разрешењу Томића, Скадранци су августа 1894. године имали да најпре дочекају Слободана Јовановића, секретара Министарства иностраних дела, који је увелико био на путовању по српским крајевима у Османском царству, вршећи инспекцију рејона конзулата Србије. Пратња на путу у Скадар је требало да му буде приштински вицеkonzул Бранислав Нушић, али је Јовановић одустао од одласка у Скадар, те је средином августа Нушић сам кренуо.⁷³ Нушић је био добро упућен у све проблеме Срба у Скадру, па је своје путовање сматрао мисијом која има за циљ трајно помирење Скадрани и успостављање заједничког рада на националној ствари. Као једини званичник Србије који је до тада дошао у Скадар, сматрао је да својим ауторитетом може да успе у тој мисији, па је, положивши камен темељац за нову зграду српске школе, уприличио и свечано помирење двеју странака. И поред свега, напуштајући Скадар, Нушић је знао да је спор оставио у истом стању у каквом га је и затекао.⁷⁴

Уместо тражене смене учитеља и учитељице Томић, из Београда је средином октобра 1894. године у Трст стигао налог да се у Скадру смене сви – Никола Ђурђевић, Филип и Лепосава Томић.⁷⁵ Министар Лозанић је након низа неповољних извештаја из Трста и извештаја Бранислава Нушића само могао констатовати да ни Ђурђевић, ни Томић нису испунили мисију која им је поверена, чак да су продубили скадарски сукоб, те се због тога одмах морају повући из Скадра и послати на нова постављења. Уједно, Просветни одбор Министарства иностраних дела је 3/15. септембра 1894. године дао исту препоруку министру, сматрајући да Скадар неспорно припада зони

72 Исто.

73 ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 711, Ф II, министар иностраних дела С. Лозанић – вицеkonzулу у Трсту П. Карастојановићу, пов. бр. 1162, Београд, 22. јул/3. август 1894; вицеkonzул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 170, Трст, 26. јул / 7. август 1894; *Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године*, прир. Р. Љушић, у: Р. Љушић, *Србија 19. века, изабрани радови (2)*, Београд, 1998, 383–384.

74 *Извештај Бранислава Нушића*, 277–278. Нушић је о овом путовању написао и објавио посебан путопис, али у путопису није говорио о политичким приликама и проблемима Срба у Скадру, као у наведеном извештају предатом Министарству иностраних дела. Два поглавља путописа о Скадру и околини: Б. Нушић, *С Косова на сиње море: белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*, Београд, 1902, 87–100.

75 Врачки учитељ Дамјан Исаиловић је напустио Враку по сопственој жељи још почетком јула, а месец дана након њега исто је учинио и врачки свештеник Михајло Милићевић. ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 711, Ф III, вицеkonzул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 173, Трст, 4/16. август 1894.

интереса Црне Горе, те јој га треба препустити.⁷⁶ Николи Ђурђевићу је наређено да иде у Приштину, Томићима у Скопље, а Скадранима је поручено да се у Скадар више неће слати ни свештеници ни учитељи из Србије.⁷⁷

Мада је спроводио наредбе надлежног министра, вицеконзул Карастојановић је Министарству иностраних дела скретао пажњу на чињеницу да се Црна Гора већ интересује да доведе своје учитеље у Скадар, и да се уклањањем свештеника и учитеља кога је постављала и плаћала Србија, црквено-школска општина у Скадру препушта Црној Гори. Нови министар иностраних дела Милан Богићевић је, следећи инструкције свог претходника по овом питању, одговарао без објашњивања – да се све наредбе имају извршавати без поговора.⁷⁸ Филип и Лепосава Томић су Скадар напустили брзо, већ средином новембра 1894. године.⁷⁹ Никола Ђурђевић ипак није могао тако лако да оде без благослова митрополита Мелетија, јер је био митрополитски намесник и члан локалног меџлиса. Нушић је инсистирао да се он уклони у договору са митрополитом, предлажући да би најбоље било послати Ђурђевића за управитеља манастира Високи Дечани.⁸⁰ Митрополит Мелетије је у више наврата одбијао да упутити благослов, а сам Ђурђевић је одбијао да оде у Високе Дечане. Нушић је предложио чак и то да се ангажује црквено-школска општина у Митровици, која ће тражити од митрополита да да благослов за Ђурђевићев повратак у Митровицу. После дугог дописивања са митрополитом, Никола Ђурђевић је, на упорно инсистирање из Београда, напустио Скадар тек у марту 1895. без митрополитовог благослова, и упутио се преко Трста у Београд да прими ново постављење ван Рашко-призренске и скендеријске митрополије.⁸¹

76 ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 523, Ф I, *Записник са X седнице Просветног одбора*, пп. бр. 1882, Београд, 3/15. септембар 1894; Ђ. Микић, *Скадарски Срби у XIX веку*, 147.

77 ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 412, министар иностраних дела С. Лозанић – вицеконзулу у Трсту П. Карастојановићу, пп. бр. 2084, Београд, 14/26. октобар 1894; Р 711, Ф IV, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – Председнику српске црквено-школске општине у Скадру, пов. бр. 184, Трст, 21. октобар / 2. новембар 1894.

78 Исто, 1894, Р 412, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела М. Богићевићу, пов. бр. 188, Трст 28. октобар / 9. новембар 1894; министар иностраних дела М. Богићевић – вицеконзулу у Трсту П. Карастојановићу, пов. бр. 2259, Београд, 3/15. новембар 1894.

79 Исто, Р 711, Ф IV, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела М. Богићевићу, пов. бр. 202, Трст, 20. новембар / 2. децембар 1894.

80 Исто, Ф III, вицеконзул у Приштини Б. Нушић – министру иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 265, Приштина, 21. октобар / 2. новембар 1894.

81 Исто, Ф IV, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – вицеконзулу у Трсту П. Карастојановићу, Скадар, 5/17. новембар 1894; Н. Беровић – истом, Скадар, 14/26. новембар 1894;

Тог марта 1895. године почела је да се зида и нова школска зграда у Скадру, када је стигла дозвола за градњу, која је гласила на име Филипа Беровића. Беровићи су је зидали из личних средстава. Подухват су помогле и прве комшије школе, породица Ђорђевић, која је плацу за школу додала и тридесет квадратних метара свог дворишта. Већ током јесени школа је била под кровом као двоспратна зграда са осам учионица, где је радила српска основна школа све до свог коначног укидања, скоро четири деценије касније.⁸²

Када је Србија напустила Скадар као територију свог културно-просветног рада крајем 1894. године, односно дефинитивним одласком Николе Ђурђевића, протекторат над српском школом у Скадру преузела је Црна Гора.⁸³ Први црногорски конзул у Скадру Лазар Мијушковић (1892–1902) прве године свог конзуловања оцењивао је као досадне, чак и недостојне спомена у каснијим присећањима. Међутим, након женидбе Китком Поповић, ћерком Јеремије Поповића, и напуштања Скадра од стране Србије, започео је живу активност на јачању утицаја Црне Горе над српском заједницом.⁸⁴ Мијушковић је убрзо дошао до спознаје да Срби у Скадру нису привржени сарадњи са Црном Гором, како се мислило на Цетињу, наглашавајући: „И боје се да не дођу Црногорци овамо више но Турци или Католици”.⁸⁵

Мијушковић је још средином септембра 1894. тражио од владе на Цетињу да у Скадар пошаље учитеља и учитељицу, уједно траживши од Николе Ђурђевића, као митрополитског намесника у Скадру, да тог учитеља и учитељицу који ће доћи узме у заштиту и потврди их код власти, што је Ђурђевић одбио да учини без консултације са надлежнима. На Ђурђевићево питање који је повод доласка учитеља и учитељице из Црне Горе,

вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – министру иностраних дела М. Богићевићу, пов. бр. 215, Трст, 15/27. децембар 1894; 1895, Р 122, Ф I, вицеконзул у Приштини Б. Нушић – истом, пп. бр. 65, Приштина, 18. фебруар / 2. март 1895; Ф II, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – истом, пп. бр. 62, Трст, 12/24. април 1895.

82 Исто, 1895, Р 141, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – председнику и министру иностраних дела С. Новаковићу, пов. бр. 89, Трст, 16/28. октобар 1895; Ф. М. Протић, *нав. дело*, 16; *Документи о Рашкој области*, бр. док. 233, 352; *Цариградски гласник*, бр. 13, 13/25. април 1895.

83 Црна Гора је свој конзулат у Скадру отворила 1893. године. *Министарство иностраних дјела 1879–1915. Збирка докумената*, прир. С. Бузуровић, Подгорица, 2007, бр. док. 188, 204; Н. Томовић, *Crnogorski konzulat u Skadru 1863–1915. godine*, *Medijski dijalozi* 17 (2013), 741.

84 Л. Мијушковић, *Успомене*, прир. И. Мијушковић, Никшић, 2016, 12.

85 *Министарство иностраних дјела*, бр. док. 249, 250–251.

Мијушковић је одговорио да је скадарска школа назадна и да јој треба дати нову снагу.⁸⁶

Већ првих дана јануара 1895. године, у Скадар су из Црне Горе стигли учитељ Ђорђе Бојовић⁸⁷ и учитељица Јана Фатић.⁸⁸ Пошто је Ђурђевић одбио да их потврди, Мијушковић је тражио да се нађе учитељ који већ има потврду од митрополита Мелетија, што је био случај са Бојовићем, који је до тада био учитељ школе у Ђурђевим Ступовима код Берана. Учитељица Фатић је већ била под заштитом Поповића и руског конзулата, па није могао да се брине о односу власти према њој. Ђурђевић све до свог одласка није желео да отвори школу, чак ни на инсистирање власти, препустивши питање рада школе ономе ко дође након њега на место митрополитског намесника. И поред свега, учитељ и учитељица су сами преузели школу почетком марта 1895. и започели наставу по плану и програму Црне Горе, на „јужном наречју”, што је посебно погађало Николу Ђурђевића.⁸⁹

Промене у Скадру су убрзо прихватиле обе сукобљене стране, схватајући да су изгубили наклоност Београда због својих распри. Арса Беровић је ипак октобра 1895. покушао да замоли преко Карастојановића да се у Скадар поново пошаљу учитељ и учитељица из Србије. Нудио је да овог пута и они сnose део трошкова за њихове плате, али да учитељ и учитељица буду под надзором општине. Иако није критиковао учитеља Бојовића и учитељицу Фатић, молио је да им Србија барем помогне да из Црне Горе пошаљу боље предаваче. Хвалио се да је око педесет ђака у скадарској школи, и да

86 ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 412, свештеник и учитељ Н. Ђурђевић – вицеконзулу у Трсту П. Карастојановићу, Скадар, 29. септембар / 11. октобар 1894.

87 Ђорђе Ђока Бојовић се образовао у Призренској богословији, након чега је постао учитељ у Ђурђевим Ступовима (1891–1893), а потом у Скадру, где је остао две године. Вратио се у Беране и наставио да учитељује у школи у Ђурђевим Ступовима, где је и постао управитељ тамошњих школа. Умро је 1901. године. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, прир. Б. Перуничкић, Београд, 1985, 151; *Министарство иностраних дела, док. 273, 270*; У. Шешум, *Успех Призренске богословије*, 221; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој, 1970, 117, 283; *Просвјета: лист за цркву и школу*, св. XI–XII, новембар и децембар 1901.

88 Јана Фатић је била родом са Цетиња, а у Скадру је као учитељица радила до 1903. године, када је женска школа привремено затворена, а она премештена услед сукоба у црквено-школској општини. Ф. М. Протић, *нав. дело*, 13; *Цариградски гласник*, бр. 49, 5/18. децембар 1903.

89 ДАС, МИД–ППО, 1895, Р 122, Ф I, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – заступнику министра иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 3, Трст, 6/18. јануар 1895; Р 479, исти – министру иностраних дела М. Богичевићу, пов. бр. 11, Трст, 26. јануар / 7. фебруар 1895; Р 122, Ф I, исти–истом, пов. бр. 26, Трст, 9/21. март 1895.

међу њима има и деце мухаџира из Босне и Херцеговине.⁹⁰ Председник и министар иностраних дела Стојан Новаковић је одбио молбу, одговарајући Карастојановићу да се Скадранима пренесе да се убудуће обраћају Цетињу, одакле ће добијати све као што би и од Београда.⁹¹ Стојан Новаковић је тиме ставио тачку на свако даље просветно ангажовање Краљевине Србије у Скадру и Скадарском вилајету уопште.

Преузевши Скадарски вилајет као део своје интересне сфере, Црна Гора је примила борбу за национално, просветно и културно јачање српског народа у том делу Османског царства. Околности су брзо показале да невелика Црна Гора није била дорасла да се носи са страним пропагандама у Скадру, пре свега са аустроугарском, јер су управо тих година у Бечу прављени планови за стварање преовлађујућег утицаја Аустроугарске у Скадарском вилајету, где је планским деловањем требало створити аутономну албанску кнежевину под протекторатом Двојне монархије, и тиме осујетити црногорске и италијанске амбиције ка северној Албанији.⁹²

Црногорски конзул у Скадру, међутим, није могао да изађе на крај ни са самим Скадранима, а камоли са аустроугарском пропагандом. Наиме, Бојовић је после годину и по дана службовања напустио скадарску школу и вратио се у Беране, а на његово место је дошао учитељ Митар Вучинић.⁹³ Нови учитељ је већ априла 1897. морао да побегне из Скадра услед сукоба са Скадранима око места стајања у цркви током службе. Тада су га због нанете увреде након службе напала петорица младића, од којих је учитељ једног у одбрани ранио ножем. Плашећи се освете, исте вечери је побегао из града. Конзул Мијушковић је препоручивао влади на Цетињу да га прихвати и да му понуди службу у Црној Гори, као и да се за следећу школску годину

90 Исто, Р 141, вицеконзул у Трсту П. Карастојановић – председнику министарског савета и министру иностраних дела С. Новаковићу, пов. бр. 89, Трст, 16/28. октобар 1895.

91 Исто, председник министарског савета и министар иностраних дела С. Новаковић – вицеконзулу у Трсту П. Карастојановићу, пп. бр. 2115, Београд, 24. октобар / 5. новембар 1895.

92 Детаљније: Д. Фундић, *Супарништво Аустроугарске и Црне Горе у северној Албанији крајем 19. и почетком 20. века*, Историјски записи 3–4 (2023), 50–52.

93 Митар Вучинић је био пореклом из Скадра, где је био учитељ непуних годину дана (1896–1897), након чега је био учитељ у Зупцима (1898–1899) и Крњицама (1899–1900) у Црној Гори. Одатле се вратио у родни град, након чега су се мештани Крњаца жалили да је из тамошње школе са собом однео школски инвентар (глобус и малу мапу Балкана). Школски инвентар је Вучинић однео као накнаду за личне трошкове, које је имао као крњачки учитељ. *Љетописи основних школа*, 447–448, 505–506; Ф. М. Протић, *нав. дело*, 12; *Просвјета: лист за цркву и школу*, св. VII, јул 1899; св. XI–XII, новембар и децембар 1901.

нађе нови учитељ. Уједно, наглашавао је да кандидат за новог скадарског учитеља треба да буде турски поданик, бистра и способна личност која ће умети да изађе на крај са локалним православцима, највише због чињенице да део њих сматра Црну Гору противником.⁹⁴ Улогу привременог учитеља у школи је преузео свештеник Јован Штиркић, који је одржао завршне испите у школи и закључио школску годину.⁹⁵

Нови учитељ српске школе у Скадру постао је Обрад Поповић.⁹⁶ Преузевши скадарску школу, Поповић се трудио да подигне и ојача културни живот скадарских Срба. Тако је на Савиндан 1901. године, након литургије и школске свечаности, уз помоћ учитељице Јане Фатић, основао у Скадру певачко друштво „Слога” и читаоницу. Покровитељ овог подухвата је био руски вицеконзул Григориј Степанович Шчербина (1896–1902), а први председник друштва постао је Јеремија Поповић, драгоман руског конзулата.⁹⁷ Руски конзулат је деловањем Шчербине у Скадару постао поново чинилац у српској школи. Шчербина је септембра 1901. изјавио конзулу Мијушковићу да је определио сва расположива средства конзулата женској школи. Мада је Мијушковић сматрао да су „обе школе остале су савршено у црногорским рукама”, убрзо га је изненадило писмо које му је показао конзул Шчербина, којим је министар иностраних дела Црне Горе Гавро Вуковић управу над женском основном школом у Скадру потпуно препустио руском конзулату. Мијушковић је сматрао то грешком којом се умањује утицај Црне Горе у Скадру.⁹⁸

94 *Министарство иностраних дјела*, бр. док. 249, 250–251.

95 Л. Мијушковић, *нав. дело*, 43–44.

96 Обрад Поповић (1874–1947) био је учитељ и свештеник. Рођен је 1874. године у селу Брезовица код Плава, као син свештеника Радослава Поповића. Завршио је основну школу у Пећи и Призренску богословију 1896. године са добрим успехом. Био је учитељ у школи у Доњој Морачи у Црној Гори (1896/1897). У Скадар је за учитеља премештен 1897, а 1902. бива рукоположен за свештеника и послат у Пећ. Услед његове улоге у сукобу са руским монасима у манастиру Високи Дечани, враћен је у Скадар 1904, те је дуго година био скадарски прота и митрополитски намесник. У Скадру се оженио Анђелијом Поповић, ћерком Јеремије Поповића. ДАС, МИД–ППО, 1891, Р 99, ректор Призренске богословије архимандрит М. Вујић – Стараоцима масе пок. Симе Игуманова, бр. 59, Призрен, 6/18. јуна 1891; *Љетописи основних школа*, 320–321, 355; Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд, 2007, 173, 184–185; У. Шешум, *Успех Призренске богословије*, 211; М. Мацура, *нав. дело*, 1108; А. Новаков, *Трагом једне фотографије – табло матураната Српске православне богословско-учитељске школе у Призрену 1896. године*, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини LIII (1) (2023), 135–136; *Просвјета: лист за цркву и школу*, св. VII, јул 1896, 392.

97 *Цариградски гласник*, бр. 12, 15/28. март 1901.

98 *Министарство иностраних дјела*, бр. док. 306, 291–292.

Шчербина и Мијушковић су већ првих дана јануара 1902. ушли у отворени сукоб, у којем је учествовао и грчки конзул Кипрос. До сукоба тројице конзула је дошло по питању првенства у православној цркви током литургије, односно око питања који од њих тројице је позванији да заузме почасно место у православној богомољи. Православни Скадрани су се поделили у три струје – руску, грчку и црногорску, па је рашко-призренски и скендеријски митрополит Нићифор Перић (1901–1911) био принуђен да моли генерала Саву Грујића, српског посланика у Цариграду, да интервенише код тамошњег руског посланика Ивана Алексејевича Зиновјева и црногорског посланика Митра Бакића да умире своје конзуле у Скадру.⁹⁹ Митрополит је питање Скадра поново ставио пред српске дипломате у Османском царству, али и пред турске власти и Патријаршију. Скадарски валија је одузео кључеве православне цркве, а Патријаршија је инсистирала да се митрополит упути у Скадар и лично реши сукоб.¹⁰⁰

Паралелно са борбом за почасније место у скадарској православној цркви, одвијао се и сукоб између црногорског и руског конзула око питања женске основне школе. Већ почетком 1902. Шчербина више није дозвољавао било какво мешање Мијушковића у рад женске основне школе, због чега је потоњи, мимо жеље своје владе, писао митрополиту Нићифору, молећи га да делује на руског конзула како би покушао да врати свој ауторитет.¹⁰¹ Жалио се да Шчербина окупља Скадрани око конзулата против Црне Горе и наговара их да денунцирају учитеља Поповића код турских власти као црногорског шпијуна. Потиснут од стране Шчербине, Мијушковић је обавестио митрополита да је од своје владе тражио дозволу да оснује нову основну школу за оне Скадрани који имају црногорско држављанство, односно који су и даље остали његове присталице.¹⁰² Шчербинине присталице¹⁰³ су јану-

99 ДАС, МИД–ППО, 1902, Р 130, митрополит Нићифор – посланику у Цариграду С. Грујићу, пов. бр. 118, Призрен, 15/28. јануар 1902.

100 Исто, конзул у Приштини С. Аврамовић – председнику министарског савета и министру иностраних дела М. Вујићу, пп. бр. 80, Приштина, 26. јануар / 8. фебруар 1902.

101 Женска основна школа је привремено престала са радом новембра 1903. године јер су власти забраниле рад дугогодишњој учитељици Јани Фатић која није имала дозволу. Већ наредне године школа је обновила свој рад са новом учитељицом. *Цариградски гласник*, бр. 49, 5/18. децембар 1903.

102 ДАС, МИД–ППО, 1902, Р 130, црногорски конзул у Скадру Л. Мијушковић – митрополиту Нићифору, Скадар, 19. јануар / 2. фебруар 1902.

103 Стари сукоб између породица Беровић и Поповић је и овде доживео нову епизоду. Беровићи су стајали уз руски и грчки конзулат, док су Поповићи били уз црногорског конзула Мијушковића и учитеља Поповића. ДАС, МИД–ППО, 1902, Р 130, митрополит Нићифор – председнику министарског савета и министру иностраних дела М. Вујићу, бр. 726, Призрен, 10/23. март 1902.

ара 1902. у Цариград на адресу Порте, Патријаршије и руског посланства послале три тужбе на рачун црногорског учитеља Обрада Поповића, што је био покушај његовог уклањања из Скадра као Мијушковићевог присталице. Руски посланик Зиновјев је одбио да се бави оваквим питањима сматрајући их ситним, а Порта је решавање тужби пребацила Патријаршији, која је још једном наредила митрополиту Нићифору да оде у Скадар и реши новонастале проблеме.¹⁰⁴

Митрополит је у пролеће 1902. посетио Скадар, где је успео да умири сукоб међу конзулима.¹⁰⁵ Задржавши се дуже у граду, присуствовао је полагању завршних испита у школи, 17. и 18. јуна / 30. јуна и 1. јула испред Саве Јовановића,¹⁰⁶ као школског ревизора и новог митрополитског намесника у Скадру.¹⁰⁷ Свечани испит је одржан 21. јуна / 4. јула, у присуству валије Шакир-паше и конзула Шчербине, који су након свечане химне султану и говора новог учитеља Филипа Протића¹⁰⁸ пропитивали ђаке. Митрополит је потом у првим данима јула напустио Скадар у пратњи учитеља Обрада Поповића, којег је узео за драгомана, а убрзо и рукоположио за свештеника у Пећи.¹⁰⁹

Већ марта 1902. Мијушковић је повучен из Скадра, а убрзо је и Шчербина отишао на место конзула у новоотвореном руском представништву

104 Министарство иностраних дјела, бр. док. 322, 302–303.

105 ДАС, МИД–ППО, 1902, Р 130, конзул у Приштини С. Аврамовић – посланику у Цариграду С. Грујићу, пп. бр. 265, Призрен, 14/27. април 1902.

106 Сава/Серафим Јовановић (1875–1945) потоњи епископ злетовско-струмички (1920–1928) и епископ рашко-призренски (1928–1945). Након одласка из Скадра, отпутовао је у Русију на Московску духовну академију. Детаљније: У. Шешум, *Успех Призренске богословије*, 211; В. Пузовић, *нав. дело*, 106, 322–325, 506–507; Р. Радић, М. Исић, *нав. дело*, 296–297.

107 Ревизија скадарске школе је те 1902. године први пут извршена. Иако је ревизија школа у Рашко-призренској и скендеријској митрополији установљена још 1895. године. Ђ. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878–1912*, Титоград, 1973, 174.

108 Филип М. Протић (1880–1920) био је пореклом из села Присоја у Црној Гори. Призренску богословију уписао 1892. године. Био је учитељ основне школе у Ускоцима (1900/1901) и Скадру (1902–1906). Скадар је напустио августа 1906. године и са службом у октобру прешао на Цетиње, где је постао службеник државне контроле. У Скадру се оженио са Надом Поповић, ћерком Јеремије Поповића. ДАС, МИД–ППО, 1894, Р 517, Ф V, ректор Призренске богословије – Савету богословије, т. бр. 1282, Призрен, 11/23. августа 1894; *Љетописи основних школа*, 552; М. Мацура, *нав. дело*, 1108; *Просвјета: лист за цркву и школу*, св. IX, септембар 1901; *Цариградски гласник*, бр. 32, 11/24. август 1906; бр. 41, 13/26. октобра 1906.

109 *Цариградски гласник*, бр. 30, 25. јул / 7. август 1902.

у Митровици.¹¹⁰ До краја школске године из школе је уклоњен и Обрад Поповић, али је већ после две године из Пећи враћен у Скадар као нови митрополитски намесник. Поповићевом новом постављењу су се оштро успротивиле присталице Беровића, мада је и сам Поповић молио да не иде у Скадар, већ да добије отпуст из епархије и оде у Србију.¹¹¹ Беровићи су се жалили Патријаршији на Поповића као некадашњег лошег учитеља, сматрајући да ће да буде и лош свештеник, претећи да ће прећи у католичанство ако Поповић буде дошао у Скадар.¹¹² Митрополит Нићифор није одустао од свог избора, сматрајући да иза целе тужбе стоји делатност грчког конзулата.¹¹³

Испоставило се да је тужба на рачун Поповића представљала увод у отварање грчке основне школе у Скадру. Крајем маја 1904. већ је дошао грчки учитељ, добио је стан од грчког конзулата у којем је почео да подучава децу, али су ту школу турске власти брзо затвориле јер је радила без дозволе.¹¹⁴ Отварање грчке основне школе представљало је опасност по српску основну школу, највише због чињенице да би то утицало на број

110 О даљој делатности конзула Шчербине, видети: М. Милошевић, *Делатност руских конзула на Косову и Метохији*, Тематски зборник радова са научног скупа Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе, књ. 2, ур. И. Женарју Рајовић, В. Зарковић, Лепосавић, 2023, 117–118.

111 ДАС, МИД–ППО, 1904, Р 333, митрополит Нићифор – свештенику О. Поповићу, бр. 657, Приштина, 14/27. април 1904.

112 О томе су Беровићи писали и *Цариградском гласнику*, који је пренео њихову претњу да ће прећи на католичанство, као и жалбе на рачун Обрада Поповића, за којег је писано да је за време његовог учитељевања број деце у скадарској школи опао са 58 на 22, односно да је чак 36 деце отишло у католичке школе (*Цариградски гласник*, бр. 32, 6/19. август 1904). У наредним бројевима је чак отворена краћа полемика око овог дописа, па је реаговала и црквено-школска општина, која је демантовала вести о жељи 112 српских породица да пређу у католичанство, као и о смањењу броја ученика у српској основној школи за време учитељевања Обрада Поповића (*Цариградски гласник*, бр. 34, 20. августа / 2. септембар 1904; бр. 35, 27. август / 9. септембар 1904). Да треба јавно да се обрати, сматрао је и митрополит Нићифор, који је позвао Скадрани на јединство, осуђујући нападе на Обрада Поповића. (*Цариградски гласник*, бр. 36, 3/16. септембар 1904; бр. 37, 10/23. септембар 1904).

113 Страна која није желела Обрада Поповића за свештеника је умирена тако што је митрополит Нићифор поставио за новог свештеника Михаила Штиркића, којег је на Цетињу почетком априла 1905. рукоположио митрополит Митрофан. ДАС, МИД–ППО, 1904, Р 333, митрополит Нићифор – митрополиту Митрофану, бр. 703, Приштина, 1/14. мај 1904; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2014, бр. док. 220, 605–606.

114 ДАС, МИД–ППО, 1904, Р 770, свештеник С. Јовановић – митрополиту Нићифору, бр. 981, Скадар, 25. мај / 7. јун 1904.

ђака, а самим тим и ојачало струју која је стајала уз грчки конзулат у Скадру. Почетком августа 1904. митрополиту Нићифору је стигло писмо од патријарха Јоакима III (1901–1912) у којем му је саопштио одлуку Синода да да дозволу за грчку основну школу у Скадру и упише је у списак својих школа.¹¹⁵ Тада је и Обрад Поповић преузео дужност митрополитског намесника у Скадру и започео, по налогу митрополита, писање жалби против отварања грчке основне школе.¹¹⁶

Како је патријарх половином септембра поновио наредбу да се да дозвола за грчку школу, митрополит је био принуђен да тражи помоћ Београда и српске дипломатије. Српско посланство у Цариграду се прибојавало да Синод не казни митрополита Нићифора због неодговарања на наредбу о дозволи за грчку школу тиме што ће издвојити Скадар и околину из Рашко-призренске и скендеријске митрополије или чак и њега сменити.¹¹⁷ Мада је митрополит званично одговорио патријарху да не треба отварати грчку школу која би само ослабила православне у Скадру, министар иностраних дела Никола Пашић, је сматрао да треба дати дозволу и да због питања грчке школе у Скадру не треба ризиковати припајање Скадра Драчкој митрополији и смену Србина митрополита, а на крају и да не треба приморавати Грке у Скадру да иду у српску школу.¹¹⁸ Како се испоставило да је број Грка у Скадру мали, као и да је по среди било само сплеткарење грчког конзула Кипроса, и сама Патријаршија је одустала од захтева за грчком школом.¹¹⁹

Већу штету од питања грчке школе, српској је школи начинио земљотрес који је погодио Скадар и околину 19. маја / 1. јуна 1905. године, у којем су, поред многих градских објеката, страдале и српска школа и црква. Скадарски Срби су основали одбор за прикупљање помоћи за страдале у земљотресу и обнову оштећених објеката и јавно су се обратили за помоћ. Таквом позиву се одазвао и султан Абдул Хамид II (1876–1909), који је Србима Скадранима приложио 6.384 гроша, односно 1.171,35 франака

115 Исто, патријарх Јоаким III – истом, бр. 5290, Цариград, 4/17. август 1904.

116 Исто, митрополит Нићифор – свештенику О. Поповићу, пов. препис, Призрен, 22. август / 4. септембар 1904; Српско-православна црвено-школска општина Скадар – патријарху Јоакиму III, бр. 102, Скадар, 2/15. септембар 1904.

117 Исто, патријарх Јоаким III – митрополиту Нићифору, бр. 6102, Цариград, 15/28. септембар 1904; Посланство Србије у Цариграду – Министарству иностраних дела, пп. бр. 461, Цариград, 19. септембар / 2. октобар 1904.

118 Исто, министар иностраних дела Н. Пашић – конзулу у Приштини М. Спалајковићу, пп. бр. 3733, Београд, 22. септембар / 5. октобар 1904; исти – истом, пп. бр. 4587, Београд, 19. октобар / 1. новембар 1904.

119 Ф. М. Протић, *нав. дело*, 20–21; Ђ. Микић, *Српско-православна скадарска општина*, 656.

у злату.¹²⁰ Делатност учитеља Филипа Протића је овде дошла до великог изражаја, па иако је Обрад Поповић био на челу одбора за прикупљање помоћи, Протић је био тај који је спровео целокупну активност прикупљања средстава за обнову школе и Цркве Светог Александра Невског, за шта је претходно добио дозволу и митрополита Нишифора.¹²¹ Учитељ Протић је још раније показао ентузијазам за образовање Скадрана, предлажући увођење недељних школа и јавних предавања за необразовану популацију која не може да похађа школе. Сматрао је да се у таквим случајевима учитељима треба дати слобода избора предмета о којима ће говорити народу, као и да такве скупове треба назвати „родитељским скуповима”. На једном од њих одржаном у скадарској цркви 23. новембра / 6. децембра 1903. године говорио је присутнима о значају цркве и школе и о међусобној љубави.¹²² Захваљујући раду Филипа Протића имамо, барем делимично, сачувану статистику броја ученика и ученица у скадарској школи, што је, прегледности ради, представљено у следећој табели.

Табела 1: Број ученика и ученица у четири разреда мушке и женске основне школе у Скадру¹²³

Школска година	Мушка школа	Женска школа	Укупно
1892/1893.	45	није радила	45
1893/1894.	60	30	90
1894/1895.	22	20	42
1895/1896.	36	11	47
1896/1897.	50	23	73

120 *Цариградски гласник*, бр. 22, 27. мај / 9. јун 1905; бр. 23, 3. јун 1905; бр. 24, 10/23. јун 1905; бр. 26, 24. јун / 7. јул 1905; бр. 30, 22. јул / 4. август 1905.

121 Ђ. Микић, *Српско-православна скадарска општина*, 659.

122 *Цариградски гласник*, бр. 51, 19. децембар 1906 / 1. јануар 1907.

123 Реконструкцију броја ђака у српској скадарској школи смо извршили највише захваљујући подацима које је објавио учитељ Филип Протић. Како смо раније навели, текст који је учитељ објавио 1914. најпре је објавио у *Учитељском листу*, бр VII, јул 1905. Приликом поновног објављивања текста у виду брошуре, аутор текст није допунио подацима за период од 1904. до 1914. године. М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турскоме царству*, 34, 70; Ф. М. Протић, *нав. дело*, 13–14; ДАС, МИД–ППО, 1893, Р 511, Ф II, конзул у Трсту М. Мариновић – министру иностраних дела А. Николићу, т. бр. 1954, Трст, 12/24. новембар 1893.

1897/1898.	23	26	49
1898/1899.	21	23	44
1899/1900.	25	28	53
1900/1901.	25	28	53
1901/1902.	53	28	81
1902/1903.	62	22	83
1903/1904.	52	није радила	52

Учитељ Филип Протић је августа 1906. године напустио Скадар након завршних испита, којима је присуствовао Јован Пламенац, главни школски надзорник у Црној Гори, те се упутио на нову дужност на Цетињу.¹²⁴ Учитељство је тада преузео Харалампије Андрић,¹²⁵ најдуговечнији, а уједно и последњи, учитељ српске основне школе у Скадру. У женској школи је од 1904. радила учитељица Анђа Петковић.¹²⁶ Женска школа је била под управом руског конзулата, а од када је конзулат преузео управљање, враћен јој је стари назив „Маринска школа” или „Маријино училиште”, који је носила мушка основна школа деценију и по раније.¹²⁷

Руски конзулат је ипак учествовао у унапређивању школства, како у женској, тако и у мушкој школи. У покровитељству се истакао руски конзул Павле Лобачев (1903–1910), који је средства конзулата користио за унапређивање просвете. Црна Гора је задржала патронат над мушком школом, па су руски конзул Лобачев и црногорски конзул Петар Пламенац (1907–1910)¹²⁸ заједнички присуствовали завршним испитима, а често су и сами

124 Цариградски гласник, бр. 32, 11/24. август 1906; бр. 41, 13/26. октобар 1906.

125 Харалампије Андрић (1883–1937) рођен је у Скадру, где је завршио основну школу, а потом Богословско-учитељску школу на Цетињу 1904, након чега је провео две године као учитељ на црногорском двору. Учитељ и управитељ српске школе у Скадру био је до 1933. године, када албанске власти коначно затварају српску основну школу. Сахрањен на православном гробљу у Скадру почетком јула 1937. године. *Време*, бр. 5567, 18. јул 1937; *Политика*, бр. 10.453, 25. јул 1937.

126 Ангелина Петковић је претходно радила у Вишој женској школи у Битољу (1898–1904). А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 384.

127 Ф. М. Протић, *нав. дело*, 15.

128 Након предаје Скадра црногорској војсци априла 1913. године, Петар Пламенац је постављен за цивилног гувернера Скадра. У име Црне Горе је већ 1/14. маја предао град на управу великим силама. Ж. Павловић, *Опсада Скадра 1912–1913 (прилог историји Првог балканског рата)*, Београд, 1926, 195.

пропитивали ученике. Конзули би потом организовали свечани ручак за ђаке, даровали их, а неретко су организовали и ђачке излете, попут оног у јуну 1909. године, када је након испита организован излет у оближње село Дорагјат, поред Цркве Светог Срђа.¹²⁹

Српска основна школа у Скадру је у оваквим околностима дочекала и прве ратне дане 1912. године, када услед ратних дејстава није радила. Њен рад је забрањен током Првог светског рата, у школским просторијама се налазила месна полиција, а српски ђаци су упућивани у албанске школе. Након ослобођења школа је обновила свој рад под патронатом конзулата Краљевине СХС/Југославије у Скадру. Српска заједница се нашла у новој борби за школовање српске деце на српском, а не на албанском језику, како су тражиле нове власти.¹³⁰ Ту борбу за своју школу српска црквено-школска општина у Скадру дефинитивно је изгубила у октобру 1934. године, када је доношењем новог *Закона о образовању* у Албанији забрањено страно мешање у школство. Претходно је 1933. дошло до промене члана 206 Устава, који је прописивао да је образовање албанских држављана искључиво право државе, да би *Законом о образовању* наредне године било прописано да наставно особље мора да буде секуларно и финансирано искључиво од стране Министарства образовања Албаније. Према члану 167 наведеног закона, имовина свих школа под страном управом је одузета и предата Министарству образовања. Тиме је српска школа у Скадру затворена, ученици распуштени, наставном особљу је забрањен рад, а школска имовина је национализована.¹³¹

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]

1. Министарство иностраних дела (МИД) – [Ministarstvo inostranih dela (MID)]
 - Конзулат у Трсту (К-Т) – Konzulat u Trstu (K-T)]
 - Политичко-просветно одељење (ППО) [Političko-prosvetno odeljenje (PPO)]
2. Министарство просвете и црквених дела (МПЦ) [Ministarstvo prosvete i crkvenih dela (MPs)]
 - Просветно одељење (П) [Prosvetno odeljenje (P)]

129 Цариградски гласник, бр. 27, 4/17. јул 1908; бр. 23, 29. мај / 11. јун 1909; бр. 28, 3/16. јул 1909.

130 Љ. Димић, *Школско питање и односи између Југославије и Албаније 1918–1939.*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 912–914.

131 D. V. Velojić, *nav. delo*, 152–154.

Објављени извори / Published sources

1. М. Велимировић, *По Скадарском језеру*, Дело 3 (1894), 430–446. [М. Velimirović, *Po Skadarskom jezeru*, Delo 3 (1894), 430–446].
2. М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турскоме царству за 1892–93. и 1893–94. школску годину*, Београд, 1896. [М. V. Veselinović, *Statistika srpskih škola u Turskome carstvu za 1892–93. i 1893–4. školsku godinu*, Beograd, 1896].
3. *Документи о Рашкој области 1900–1912*, прир. М. Ф. Петровић, Београд, 1995. [*Dokumenti o Raškoj oblasti 1900–1912*, прир. М. F. Petrović, Beograd, 1995].
4. *Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. I, св. 3/II, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2014. [*Dokumenta o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914.*, књ. I, sv. 3/II, прир. Lj. Aleksić-Pejković, Beograd, 2014].
5. *Из архиве Алексе Поповића*, прир. Д. Вуксан, Записи: Гласник Цетињског историјског друштва, књ. XXI, св. 1–6 (1939), 179–183, 246–249. [*Iz arhive Alekse Popovića*, прир. D. Vuksan, Записи: Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, књ. XXI, sv. 1–6 (1939), 179–183, 246–249].
6. *Извештај Бранислава Нушића о путовању из Приштине у Скадар 1894. године*, прир. М. Јагодић, Мешовита грађа 31 (2010), 259–288. [*Izveštaj Branislava Nušića o putovanju iz Prištine u Skadar 1894. godine*, прир. M. Jagodić, Meštovita građa 31 (2010), 259–288].
7. *Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској 1894. године*, прир. Р. Љушић, Србија 19. века, књ. 2, Београд 1998, 383–410. [*Izveštaj Slobodana Jovanovića o poseti srpskim konzulatima u Turskoj 1894. godine*, прир. R. Ljušić, Srbija 19. veka, књ. 2, Beograd, 1998, 383–410].
8. *Истинић, из списа проте Милоша Велимировића*, прир. У. Шешум, Мешовита грађа 43 (2022), 161–190. [*Istinić, iz spisa Miloša Velimirovića*, прир. U. Šešum, Meštovita građa 43 (2022), 161–190].
9. *Још неколико докумената из приватних архива*, прир. Д. Вуксан, Записи: Гласник Цетињског историјског друштва, књ. XXI, св. 1–6 (1939), 304–312. [*Još nekoliko dokumenata iz privatnih arhiva*, прир. D. Vuksan, Записи: Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, књ. XXI, sv. 1–6 (1939), 304–312].
10. *Љетописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1885–1908), зборник докумената*, прир. П. Вукић, Цетиње, 2003. [*Ljetopisi osnovnih škola u Knjaževini Crnoj Gori (1885–1908), zbornik dokumenata*, прир. P. Vukić, Cetinje, 2003].
11. *Л. Мијушковић, Успомене*, прир. И. Мијушковић, Никшић, 2016. [L. Mijušković, *Uspomene*, прир. I. Mijušković, Nikšić, 2016].
12. *Министарство иностраних дјела 1879–1915. Збирка докумената*, прир. С. Бурзановић, Подгорица, 2007. [*Ministarstvo inostranih djela 1879–1915. Zbirka dokumenata*, прир. S. Burzanović, Podgorica, 2007].
13. *Б. Нушић, С Косова на сиње море: белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*, Београд, 1902. [B. Nušić, *S Kosova na sinje more: beleške s puta kroz Arbanase 1894. godine*, Beograd, 1902].

14. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, прир. Б. Перуничих, Београд, 1985. [*Pisma srpskih konzula iz Prištine (1890–1900)*, prir. B. Peruničić, Beograd, 1985].
15. *Подрима, из списа проте Милоша Велимировића*, прир. У. Шешум, Мешовита грађа 41 (2020), 127–156. [*Podrima, iz spisa prote Miloša Velimirovića*, prir. U. Šešum, Mešovita građa 41 (2020), 127–156].

Штампа / Periodicals

1. *Време* (1937) [*Vreme* (1937)]
2. *Глас Црногорца* (1904) [*Glas Crnogorca* (1904)]
3. *Политика* (1932, 1937) [*Politika* (1932, 1937)]
4. *Учитељски лист* (1905) [*Učiteljski list* (1905)]
5. *Цариградски гласник* (1895, 1901 – 1909) [*Carigradski glasnik* (1895, 1901–1909)]
6. *Просвјета: лист за цркву и школу* (1896, 1899, 1901) [*Prosvjeta: list za crkvu i školu* (1896, 1899, 1901)]

Литература / Literature

1. R. Agstner, *Handbuch des k.k./k.u.k. Konsulardienstes: Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*, Wien, 2018.
2. Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд, 2007. [D. Bataković, *Dečansko pitanje*, Beograd, 2007].
3. Г. Благојевић, *Грчка историографија и приватни архиви о животу православног наше Ђорђа Беровића, кнеза Самоса и последњег османског гувернера Крита*, Војноисторијски гласник 1 (2014), 49–58. [G. Blagojević, *Grčka istoriografija i privatni arhivi o životu pravoslavnog paše Đorđa Berovića, kneza Samosa i poslednjeg osmanskog guvernera Krita*, Vojnoistorijski glasnik 1 (2014), 49–58].
4. Ј. Р. Бојовић, *О становништву словенског порекла у Албанију*, Историјски записи 3–4 (1990), 5–20. [J. Bojović, *O stanovništvu slovenskog porekla u Albaniji*, Istorijски zapisi 3–4 (1990), 5–20].
5. S. Burzanović, *Il Montenegro e l'Italia (1861–1923)*, Nuova Storia Contemporanea (XXIV)–IV, 1 (2021), 19–52.
6. D. V. Velojić, *Closure of serbian elementary school in Skodra in 1934*, Collection of Papers of the Faculty of Philosophy of the University of Priština LI (3) (2021), 145–156.
7. Е. К. Вяземская, *Помощь русских конзулов православному населению Албании в 50–60-е годы XIX в.*, Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград, 1991, 521–538. [Е. К. Vjazemskaja, *Pomoš' russkih konzulov pravoslavnomu naseleniju Albanii v 50–60-e gody XIX v.*, Stanovništvo

- slovenskog porijekla u Albaniji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990, ur. J. R. Bojović, Titograd, 1991, 521–538].
8. А. Дероко, *У Бодиновој престоници: Путонисне архитектонске забелешке из Скадра – града Росафа – и околине*, Старинар 5 (1930), 128–151. [A. Deroko, *U Bodinovoј prestonici: Putopisne arhitektonske zabeleške iz Skadra – grada Rosafa – i okoline*, Starinar 5 (1930), 128–151].
 9. Љ. Димић, *Школско питање и односи између Југославије и Албаније 1918–1939.*, Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград, 1991, 907–924. [Lj. Dimić, *Školsko pitanje i odnosi između Jugoslavije i Albanije 1918–1939.*, Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990, ur. J. R. Bojović, Titograd, 1991, 907–924].
 10. Љ. Дурковић–Јакшић, *Прилози за историју Српске православне цркве у Скадру и околини*, Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград, 1991, 149–152. [Lj. Durković–Jakšić, *Prilozi za istoriju Srpske pravoslavne crkve u Skadru i okolini*, Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990, ur. J. R. Bojović, Titograd, 1991, 149–152].
 11. İ. Erken, *İskodra Vilayetinde İdâdîler (1889–1912)*, History studies: International journal of history, Vol. 12, Issue 4 (2020), 1783–1807.
 12. Д. Живковић, *Црногорска основна школа у Скадру (1828–1914)*, Зборник радова поводом 140-годишњице Његошеве школе из 1834. године, ур. Д. Ј. Мартиновић, Цетиње, 1976, 209–218. [D. Živković, *Crnogorska osnovna škola u Skadru (1828–1914)*, Zbornik radova povodom 140-godišnjice Njegoševe škole iz 1834. godine, ur. D. J. Martinović, Cetinje, 1976, 209–218].
 13. И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII. и XIX. веку*, Београд–Нови Сад, 1902. [I. Ivanić, *Iz crkvene istorije Srba u Turskoј u XVIII. i XIX. veku*, Beograd–Novi Sad, 1902].
 14. K. H. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, 1985.
 15. N. Klejer, *O poreklu albanskog nacionalizma: rađanje većinski muslimanske nacije u Evropi*, Novi Sad, 2022.
 16. Љ. Ковачевић, *Скадар*, Браство I (1887), 176–181. [Lj. Kovačević, *Skadar*, Brastvo I (1887), 176–181].
 17. П. Костић, *Просветно-културни живот Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*, Скопље, 1933. [P. Kostić, *Prosvetno-kulturni život Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka (sa uspomenaма pisca)*, Skoplje, 1933].

18. Исти, *Листићи из даље и ближе прошлости*, прир. А. Новаков, У. Шешум, Младеновац, 2017. [Isti, *Listići iz bliže i dalje prošlosti*, прир. А. Novakov, У. Šešum, Mladenovac, 2017].
19. А. Лаиновић, *Француски конзул у Скадру Ијасент Екар и његова прва посјета Црној Гори*, Историјски записи 1–2 (1956), 191–206. [А. Lainović, *Francuski konzul u Skadru Ijasent Ekar i njegova prva posjeta Crnoj Gori*, Istorijски записи 1–2 (1956), 191–206]
20. I. Марковић, *Дукљанско-барска Метрополија*, Загреб, 1902.
21. М. Мацура, *Породица Поповић-Булатовић у Скадру 1918–1938*, Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград, 1991, 1105–1110. [М. Macura, *Porodica Popović-Bulatović u Skadru 1918–1938*, Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990, ur. J. R. Bojović, Titograd, 1991, 1105–1110].
22. Ђ. Микић, *Скадарски Срби у XIX веку*, Историјски зборник 7 (1986), 121–153. [Dj. Mikić, *Skadarski Srbi u XIX veku*, Istorijски zbornik 7 (1986), 121–153].
23. Исти, *Српско-православна скадарска општина у XIX и почетком XX века*, Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград, 1991, 643–660. [Isti, *Srpsko-pravoslavna skadarska opština u XIX i početkom XX veka*, Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990, ur. J. R. Bojović, Titograd, 1991, 643–660].
24. М. Милошевић, *Делатност руских конзула на Косову и Метохији*, Тематски зборник радова са научног скупа Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе, књ. 2, ур. И. Рајовић Женарју, В. Зарковић, Лепосавић, 2023, 105–128. [М. Milošević, *Delatnost ruskih konzula na Kosovu i Metohiji*, Tematski zbornik radova sa naučnog skupa Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja i simbole, knj. 2, ur. I. Rajović Ženarju, V. Zarković, Leposavić, 2023, 105–128].
25. А. Новаков, *Стубови српске просвете: српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд, 2017. [А. Novakov, *Stubovi srpske prosvete: srpske srednje škole u Osmanskom carstvu 1878–1912.*, Beograd, 2017]
26. Иста, *Трагом једне фотографије – табло матураната Српске православне богословско-учитељске школе у Призрену 1896. године*, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини LIII (1) (2023), 120–142. [Ista, *Tragom jedne fotografije – tablo maturanata Srpske pravoslavne bogoslovsko-učiteljske škole u Prizrenu 1896. godine*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini LIII (1) (2023), 120–142].
27. Ж. Павловић, *Опсада Скадра 1912–1913 (прилог историју Првог балканског рата)*, Београд, 1926. [Ž. Pavlović, *Opsada Skadra 1912–1913 (prilog istoriji Prvog balkanskog rata)*, Beograd, 1926].

28. Ђ. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878 – 1912*, Титоград, 1973. [Ѓ. Pejović, *Politika Crne Gore u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878–1912*, Titograd, 1973].
29. Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој, 1970. [R. Petković-Popović, V. Šalipurović, *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u XIX veku*, Priboj, 1970].
30. Р. Т. Пламенац, *Црна Гора и Скандерија*, Цетиње, 1911. [R. T. Plamenac, *Crna Gora i Skenderija*, Cetinje, 1911].
31. Ф. М. Протић, *Српска школа у Скадру*, Цетиње, 1914. [F. M. Protić, *Srpska škola u Skadru*, Cetinje, 1914].
32. В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд, 2017. [V. Puzović, *Ruski putevi srpskog bogoslovlja: školovanje Srba na ruskim duhovnim akademijama 1849–1917*, Beograd, 2017].
33. Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918. године*, Београд, 2014. [R. Radić, M. Isić, *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918. godine*, Beograd, 2014].
34. С. Терзић, *Скадарски вилајет у другој половини XIX века према опису руског конзулата у Скадру*, Глас Одељења историјских наука Српске академије наука и уметности 18 (2018), 97–110. [S. Terzić, *Skadarski vilajet u drugoj polovini XIX veka prema opisu ruskog konzulata u Skadru*, Glas Odeljenja istorijskih nauka Srpske akademije nauka i umetnosti 18 (2018), 97–110].
35. Исти, *На капијама Константинопоља: Русија и балканско питање у 19. веку*, Нови Сад, 2021. [Isti, *Na kapijama Konstantinopolja: Rusija i balkansko pitanje u 19. veku*, Novi Sad, 2021].
36. Ј. Томић, *Рат у Албанију и под Скадром 1912. г.*, Нови Сад, 1913. [J. Tomić, *Rat u Albaniji i pod Skadrom 1912. g.*, Novi Sad, 1913].
37. Н. Томовић, *Црногорски конзулат у Скадру 1863–1915. године*, Медијски дијалози 17 (2013), 737–752.
38. Д. Фундић, *Супарништво Аустроугарске и Црне Горе у северној Албанији крајем 19. и почетком 20. века*, Историјски записи 3–4 (2023), 49–59. [D. Fundić, *Suparništvo Austrougarske i Crne Gore u severnoj Albaniji krajem 19. i početkom 20. veka*, Istorijски zapisi 3–4 (2023), 49–59].
39. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скадар*, Браство XVI (1921), 191–210. [J. Hadži-Vasiljević, *Skadar*, Brastvo XVI (1921), 191–210].
40. У. Шешум, *Успех Призренске богословије у стварању свештеничког и учитељског подмлатка у Старој Србији 1871–1896*, Призренска богословија: живот, мисија, допринос, 150 година од оснивања (1871–2021), 10 година од обнове рада у Призрену (2011–2021), ур. Епископ рашко-призренски Теодосије и др., Призрен–Нови Сад, 2021, 202–230. [U. Šešum, *Uspeh Prizrenske bogoslovije u stvaranju sveštениčkog i učiteljskog podmlatka u Staroj Srbiji 1871–1896*, Prizrenска

bogoslovija: život, misija, doprinos, 150 godina od osnivanja (1871–2021), 10 godina od obnove rada u Prizrenu (2011–2021), ur. Episkop raško-prizrenski Teodosije i dr., Prizren–Novi Sad, 2021, 202–230].

41. Исти, „О свештенству призренском варошком и сеоском“ свештеника Милоша Велимировића, Косовско-метохијски зборник 9 (2022), 127–135. [Isti, „O sveštenstvu prizrenskom varoškom i seoskom“ sveštenika Miloša Velimirovića, Kosovsko-metohijski zbornik 9 (2022), 127–135].

THE SERBIAN PRIMARY SCHOOL IN SHKODER IN THE POLITICS OF SERBIA, RUSSIA AND MONTENEGRO (1889–1912)

Summary

The Serbian primary school in Shkoder was first opened in 1828/1829, thanks to the efforts of the local Serbian community, which had organized itself within the Orthodox Church-School Municipality. Soon after, the major Catholic powers began establishing their own schools in Shkoder, seeking to create a strong foothold for their states in the region. Serbian children frequently attended schools established by Austria (Austro-Hungary), Italy, or France. Russia initially provided patronage for the Serbian school through its consulate, but it soon transferred responsibility to Serbia, which, in turn, handed the school over to Montenegro. At the end of the 19th century, alongside the boys' elementary school, a Serbian girls' school was established, though it was soon transferred to Russian administration by Montenegro. The small Serbian community in Shkoder was politically active, and frequent conflicts arose between its factions, which often pursued their interests through the Serbian elementary school in Shkoder.